

قرآن منسوب به خط امام رضا^(ع) در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن

مقایسه‌ای میان نسخه ۱۵۸۶ و نسخه ۴۳۵۴ الف و چند برگه قرآنی در حراج‌های لندن

مرتضی کریمی‌نیا*

چکیده

قرآن‌های منسوب به دستخط امامان شیعه^(ع) مجموعه‌ای از قدیم‌ترین مصاحف قرآنی در جهان اسلام و به‌ویژه ایران را تشکیل می‌دهند. بیشتر این مصاحف اکنون در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران، و پس از آن در عراق، ترکیه، مصر، یمن، هند، و برخی کشورهای اروپایی چون انگلستان و آلمان نگهداری می‌شوند. مقاله حاضر به بررسی کلی ویژگی‌های یکی از نسخه‌های قرآن منسوب به امام علی بن موسی الرضا^(ع) به شماره ۱۵۸۶ می‌پردازد و نشان می‌دهد که پاره‌های دیگر این اثر که سال‌ها پیش از عراق به ایران منتقل، و وقف حرم رضوی شده، در نسخه‌ای دیگر در همان کتابخانه (به شماره ۴۳۵۴) و نیز در چند مجموعه شخصی در خارج از ایران (ارائه شده در حراج‌های لندن) وجود داشته است، و این آثار، در واقع، مکمل یکدیگرند. همچنین شباهت‌هایی آشکار میان امضای الحاقی موجود در این قرآن و ترقیم ۹ نسخه قرآنی دیگر در ایران و سایر کشورها وجود دارد. بررسی متن هر دو نسخه نشان می‌دهد که کاتب نسخه، متن قرآن را - احتمالاً در نیمه دوم قرن دوم یا نیمه نخست قرن سوم - مطابق مکتب بصری کتابت کرده است؛ چه، بررسی مواضع خاص مربوط به جدول اختلاف قرائات و نیز نظام عدّ الآی (شمارش آیات قرآن) در این نسخه بیشترین شباهت را به کتابت بصری نشان می‌دهد. این متن که در اصل بدون نقطه بوده، بعدها به دست افرادی دیگر نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری شده است، و همین نقطه‌گذاری منجر به راه یافتن برخی اشتباهات قرائتی و نیز شماری اختلاف قرائات در آن شده است.

کلیدواژه‌ها: مصاحف کوفی، کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن امام رضا^(ع)، کتابت

قرآن، تاریخ قرآن، قرآن شماره ۱۵۸۶

تاریخ دریافت: ۹۵/۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۹۶/۱/۲۶

* عضو هیأت علمی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی / mkariminiaa@gmail.com

مقدمه

دست‌کم در نه نسخه از قطعه‌ها و مصاحف قرآنی موجود در ایران و جهان، نشانه‌هایی دال بر انتساب آنها به خط امام رضا^(ع) می‌توان یافت. هیچ‌یک از این مصاحف، اکنون قرآن کاملی نیستند و تنها بخش‌هایی پیوسته یا گسسته از سوره‌های مختلف در آنها باقی مانده است. به علاوه هیچ‌یک از این نسخه‌ها در نوع قلم، دستخط، جنس پوست و حتی امضای ترقیمه، شباهتی با دیگری ندارند. حتی در یک نمونه شگفت (نسخه ش 194 Smith-Lesouëf در کتابخانه ملی فرانسه) قرآنی به خط مغربی با قرائت ورش از نافع (متعلق به بعد از قرن چهارم) به خط امام رضا^(ع) منسوب شده است (نک: ادامه مقاله). در این میان، نسخه شماره ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی تنها نسخه‌ای است که امضای منسوب به امام رضا^(ع) به خط کوفی در آن به چشم می‌خورد. سایر نسخه‌ها یا صرفاً دارای انتساب شفاهی‌اند، یا این انتساب در دوره‌ای بسیار متأخر به خط غیر کوفی (نسخ یا تحریری) در جایی از نسخه افزوده شده و سبب اشتهار آن به قرآن امام رضا^(ع) گشته است.

مشخصات قرآن‌های یادشده

۱) قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در آستانه حضرت معصومه^(س) به شماره ۲۰۱۹ به خط کوفی دارای ۷۰ ورق ۸ سطری به ابعاد ۲۲×۱۴/۸ سانتی متر با ابعاد زرین و شنگرفی است. در نخستین صفحه، عبارتی به قلم تحریر نوشته شده که کتابت قرآن را به امام رضا^(ع) نسبت داده است: «خط امام الانس و الجن. سور قرآنی، قطع وسط بیاضی، به خط کوفی که بر پوست آهو نوشته‌اند و می‌نماید که خط مبارک حضرت امام الجن و الانس علی بن موسی الرضا علیهم (کذا) التحیه و الثناء است. جلد تیماج معرق...». دو صفحه آغازین قرآن و دو صفحه پایانی آن دارای تذهیب است و سر سوره‌ها، عناوین و شماره آیات به قلم زرین نوشته شده و علامت پایان آیات نیز با گل‌های سه‌پر زرین و برخی صفحات به شکل شمس و ترنج‌الوان است. قرآن شامل آیاتی از سوره‌های یونس، هود، یوسف، رعد و ابراهیم است و در مجموع ۲۰۴ آیه دارد. قرآن مذکور در تاریخ ۱۹ خرداد ۱۳۷۳ توسط سیدمحمد مهدی سادات طالقانی (از اهالی الیگودرز) وقف آستانه مقدسه حضرت

معصومه^(س) شده و در تاریخ ۱۱ بهمن ۱۳۷۴ در کارگاه مرمت آستانه ترمیم شده است. چند برگ دیگر از این نسخه نیز سال‌ها بعد به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا شده است.

(۲) قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مرکز دایرةالمعارف انسان‌شناسی. بر روی پوست، به خط کوفی شرقی حاوی ۷ برگه ۱۴ سطری. در ابتدای قرآن، ورقی اضافه شده حاوی نوشته‌ای به خط ثلث که در آن عبارتی مبنی بر انتساب کتابت قرآن به امام رضا^(ع) چنین آمده است: «رَوَى أَنَّ هَذَا الْجُزْوَ مِنَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ فِي هَذَا اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ قَدْ كَتَبَ صَاحِبُ اللَّوْحِ وَالْقَلَمِ ثَامِنٌ قِبَلَةَ الْعَارِفِينَ وَكِتَابُ اللَّهِ النَّاطِقِ، الرَّاضِي بِالْقَدَرِ وَالْقَضَاءِ، السَّلْطَانِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا عَلَيْهِ وَعَلَى آبَائِهِ السَّبْعَةِ وَأَبْنَائِهِ الْأَرْبَعَةِ آلَافَ التَّحِيَّةِ وَالثَّنَاءِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأَنْبَاءِ».

(۳) قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در موزه رضا عباسی، تهران به شماره ۵۵۵؛ شامل ۸ برگه ۱۴ سطری به ابعاد ۷۰×۳۵ میلی‌متر است. یک صفحه دعای قرائت و یک صفحه یادداشت نیز که بر اساس آن، کتابت قرآن به امام^(ع) منتسب گردیده از ملحقات این نسخه است. رسم الخط و متن این یادداشت کاملاً مشابه قرآن پیشین در مرکز دایرةالمعارف انسان‌شناسی است. می‌توان حدس زد که پاره‌های مختلف این نسخه سال‌ها پیش، به سببی چون تقسیم میان ورثه، از هم جدا شده و از همین رو، برای هر قسمت آن یادداشتی جداگانه‌ای افزوده‌اند. گفتنی است پاره‌هایی دیگر از این نسخه و نسخه پیشین، اکنون در موزه و کتابخانه ملک (تهران)، کتابخانه ملی، و چند تک‌برگ آن در برخی موزه‌های انگلستان و آمریکا نگهداری می‌شود.

(۴) دو برگه از قرآنی منسوب به امام رضا^(ع) در کتابخانه ملی ایران، حاوی آیاتی از قرآن کریم به خط کوفی بر روی پوست، فاقد اعجام (نقطه‌گذاری) و دارای اعراب (با دوایر قرمز رنگ). در جایی از این برگه‌ها سخنی از انتساب نرفته است. علت این انتساب، مقایسه رسم الخط و مشخصات کتابتی قرآن با سایر خطوط منسوب به امام رضا^(ع) از سوی کارشناسان کتابخانه ملی ایران بوده است. ورقی از آن (به شماره ثبت ۲۱۴۱۰) شامل آیات ۳۳ لغایت ۴۳ سوره مبارکه «الزخرف» و برگه دیگر (به شماره ثبت ۲۱۴۰۷) شامل آیات ۷ تا ۱۰ سوره مبارکه «مجادله» است.

(۵) یک برگه از قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در موزه خط و کتابت تبریز. این برگ ۲۵

سطری (یک رو) در ابعاد ۷/۵×۴/۹ سانتی‌متر است که به خط کوفی متأخر بر پوستی نخودی‌رنگ نوشته شده و دارای اعراب با شنگرف و اعجام در بعضی حروف است. انتساب این برگه به امام^(ع) تنها شهرت شفاهی دارد. قرآن مذکور پس از انتقال مکرر به صورت میراث خانوادگی، نهایتاً در سال ۱۳۸۱ از سوی موزه خط و کتابت تبریز (واقع در مسجد صاحب‌الامر) خریداری و در موزه قرار داده شده است. بنا به مسموعات نگارنده، اصل این اثر چندی پیش به سرقت رفته و اکنون تنها تصویری از آن در موزه به نمایش گذاشته شده است.

۶) نسخه شماره 194 Smith-Lesouëf در کتابخانه ملی فرانسه. این نسخه قرآن به خط مغربی و با قرائت ورش از امام نافع نوشته شده و تنها حاوی سُبُع ششم قرآن و مشتمل بر آیات سوره نمل (از آیه ۱) تا سوره صافات (آیه ۱۸۲) است. علت انتساب این نسخه به امام رضا^(ع)، عبارتی به زبان فارسی در چند موضع از آغاز و انتهای نسخه است که چنین ذکر شده است: «خط امام رضا^(ع)». در یک جا همچنین ادعا شده است: «خط امام رضا بر پوست آهو؟؟؟» این نسخه ظاهراً سالیانی در ایران و در اختیار سلاطین صفوی بوده، چه بر روی صفحات آغازین آن یادداشتی آمده است: «بتاریخ شهر ذی‌الحجه سنه ۱۰۷۷ از دولتخانه مبارکه بیرون آورده‌اند و در کتابخانه سرکار خاصه جمع شد». مشابه این تعبیر که در سال نخست سلطنت شاه سلیمان صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق) نوشته شده، در برگ آخر از نسخه‌ای دیگر (آیات الاحکام، نسخه ش ۱۲۱۰ در آستان قدس رضوی) به تاریخ ربیع‌الثانی همان سال نیز به کار رفته است.^۱ متن عرض دید آن نسخه کاملاً شبیه همین قرآن است و اصلاً به خط یک نفر نوشته شده است که نشان می‌دهد در این سال، فردی در کتابخانه مخصوص سلطنتی (احتمالاً در اصفهان) در حال تنظیم و فهرست‌برداری بوده است.

۷) قرآن شماره ۲۲۶ در کتابخانه رضا در رامپور (هند). از این قرآن تنها ۹ برگه ۱۶ سطری در قطع عمودی (۲۱×۳۴ سانتی‌متر) باقی مانده که به سبب پوسیدگی، بخش‌هایی از حاشیه برگه‌ها و گاه متن قرآن از دست رفته و بعدها هنگام ترمیم به صورت متن و حاشیه درآمده است. خط آن کوفی دوران متأخر است و علائم اعراب را به شیوه امروزی به آن

۱. متن یادداشت نسخه چنین است: «بتاریخ شهر ربیع‌الثانی سنه ۱۰۷۷ در کتابخانه خاصه شریفه جمع شد».

افزوده‌اند. بر روی جلد آن با زرکوب تایپ شده: «قرآن شریف بخط الامام الهمام علی بن موسی الرضا^(ع)» و در صفحه پایانی آن نیز با خط نسخ افزوده شده است: «خط علی بن موسی الرضا».

۸) نسخه شماره ۱۱۹۳۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ مشتمل بر کل قرآن همراه با افتادگی‌های متعدد از میان سوره‌ها، حاوی ۱۱۵ برگ ۱۹ سطری بر روی کاغذ به ابعاد ۲۲×۱۳ که سطح نوشته ۹×۷/۵ سانتی متر را در بر می‌گیرد. در پایان نسخه آمده است: «کتبه علی بن موسی الرضا بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب صلی الله علی سید محمد و آله و سلم». در ابتدای مصحف در پنج برگ شرح حال امام رضا^(ع) به نسخ عربی آمده و به دنبال آن در سه برگ به نستعلیق و فارسی شرح حال امام رضا^(ع) آمده است. علائم و ابتدای سوره‌ها شنگرف، جلد تیماج قرمز مجدول و طلاکوب و دارای سرطبله است.

۹) قرآن شماره ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی. نظر به اهمیت این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی، و شهرت انتساب آن به امام رضا^(ع)، در این مقاله به معرفی و بررسی تفصیلی تر این نسخه خواهیم پرداخت و ضمن بیان ویژگی‌های کلی آن، پاره‌های دیگر جداافتاده از این نسخه را معرفی و بررسی خواهیم کرد.

قرآن شماره ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی: توصیف کلی

نسخه قرآنی ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی (که اکنون در موزه نگهداری می‌شود) حاوی ۲۷ برگ در قطع بیاضی است که صفحات آن از ۱ تا ۵۴ شماره گذاری شده‌اند. هر صفحه حاوی ۱۶ سطر، اندازه برگه: ۱۶/۵×۲۴ سانتی متر، و سطح نوشته آن ۱۲/۲×۱۷/۷ سانتی متر است. نسخه از سوره نور، وسط آیه ۶۰ آغاز می‌شود و تا سوره حدید، آیه ۴، ادامه می‌یابد. سوره‌های قرآنی که در این نسخه آمده، عبارتند از: نور (۲۴)، قصص (۲۸)، عنکبوت (۲۹)، روم (۳۰)، لقمان (۳۱)، سجده (۳۲)، احزاب (۳۳)، مؤمن (۴۰)، فصلت (۴۱)، جاثیه (۴۵)، احقاف (۴۶)، واقعه (۵۶) و حدید (۵۷)، اما تقریباً هیچ یک از این سوره‌ها کامل نیستند و به جز دو سوره کامل لقمان و سجده، در میانه بقیه سوره‌ها، برگه‌هایی مفقود است.

متن قرآن با خط کوفی متعلق به قرن دوم و سوم نوشته شده است. علائم نقطه و اعجام در کتابت متن آیات وجود دارد؛ اما در ادامه خواهیم دید که این نقطه‌گذاری از سوی کاتب اصلی متن صورت نگرفته است. همچنین علامت‌گذاری با رنگ قرمز برای نشان دادن اعراب به شیوه ابوالاسودی نیز بدان افزوده شده است. به جز این، در دوران متأخرتر، فردی اعراب متن قرآن را با قلمی سبزرنگ و بر اساس شیوه جدیدتر تکمیل کرده، و همه جا علامت تشدید (ث)، همزه (ء) و مد (آ) را به زنگار تحریر کرده است.^۱ جلد قرآن تیماج عنابی ضربی و نوساز است.

آیات قرآن در اصل کتابت نسخه، همگی با نشانه‌هایی از هم جدا شده‌اند. سه نقطه مورّب بر روی هم، به نشانه پایان آیات به کار رفته است. بسمله نیز آیه مستقل شمرده شده که این خود نشان از تعلق احتمالی نگارش آن به سبک قرآن‌نویسی دو قرن نخست دارد. با این همه، فردی که بعدها متن قرآن را به منظور تفکیک دسته‌های پنج‌تایی و ده‌تایی آیات، تخمیس و تعشیر کرده، بسمله را آیه به شمار نیاورده است. این فرد، مطابق سنت رایج از قرن دوم به بعد، برای نشان دادن تخمیس از حرف هاء (نشانه عدد ۵ در شمارش ابجد) با رنگ زرین، و برای تعشیر نیز از شمس‌هایی مدور و زرین (به شکل ترنج به زر تحریری) بهره برده است. همچنین در آغاز هفت سوره، سرسوره‌هایی به زر تحریری، مزین به نقوش زرین اسلیمی، حاوی اشاره به نام سوره و تعداد آیات آن افزوده شده است. در حاشیه پایان برخی از این هفت سوره، خطی گره‌دار به زر تحریری کشیده شده است.

مهم‌ترین بخش نسخه، صفحه دوم آن، یا برگ پشت است: در انتهای این صفحه، پس از سطر ۱۲ که پایان سوره نور است، سرسوره و آیات نخست سوره فرقان تراشیده شده و به جای آن، عبارت «کتبه علی بن موسی» به خط کوفی نوشته شده است. این خود یکی از شگفتی‌های این نسخه است که امضای (منسوب به) کاتب آن، در میان مصحف آمده و

۱. این اتفاق عیناً در نسخه‌های قرآنی دیگری در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز افتاده است. به این معنا که در آن نسخه‌ها نیز فردی با قلمی سبزرنگ عیناً به همین شیوه، علائم مدّ و تشدید و همزه را وارد کرده است. این نسخه‌ها عبارتند از: قرآن شماره ۳۵۴۸، قرآن شماره ۴۸، قرآن شماره ۴۱۵۴، قرآن شماره ۲۳۹۵. این امر در جزوه قرآنی ش ۴۶۸۲ نیز رخ داده است، با این تفاوت که در این مورد اخیر، اعراب‌گذار با نظم و سلیقه کمتری عمل کرده و کار او با ظرافت همراه نیست: وی از قلمی درشت بهره گرفته و علاوه بر تشدید و مدّ و همزه، علامت سکون را نیز وارد کرده است که آن را متفاوت از نمونه‌های دیگر می‌کند.

کتابت نسخه پس از آن ادامه یافته است. در زیر رقم الحاقی، یادداشتی به خط نسخ حاوی این عبارت آمده است: «قد تشرّفْتُ بزیارتِ هذا المصحفِ الشريفِ المبارکِ اسمعیل [الموسوی الحسینی] الصفوی بهادرخان» که به احتمال زیاد، منظور شاه اسماعیل صفوی (حک: ۹۰۷-۹۳۰ ق) است. در ادامه اثر مهر منسوب به شاه اسماعیل صفوی با سجع «الملك لله الواحد» بر آن نقش بسته است.

عبارات فوق یگانه و مهم‌ترین نشانه انتساب خط این نسخه به امام رضا^(ع) بوده است. از همین رو، در برگه‌های کاغذی افزوده شده به آغاز نسخه، یادداشتی از آیت‌الله سیدهادی میلانی (۱۲۷۳-۱۳۵۴ ش) دیده می‌شود که در آن به این انتساب تصریح شده است. بنا به مفاد این یادداشت، این نسخه پیش از این، در منزل علامه سیدعلی نوری در نجف نگهداری می‌شده است تا آنکه در سال ۱۳۳۸ شمسی، از جانب علامه عبدالحسین امینی (۱۲۸۱-۱۳۴۹ ش) در نجف اشرف، به منظور وقف در کتابخانه حرم رضوی، برای آیت‌الله میلانی در مشهد ارسال می‌گردد.^۱ اوراق مزبور در بهمن ماه ۱۳۳۸ مطابق با دوران نیابت تولیت آقای محمد مهران (۱۲۷۷-۱۳۵۳ ش) خریداری و وقف کتابخانه شده است. از آنجا که این نسخه در دوران حکومت محمدرضا پهلوی و توسط وزیر فرهنگ آن زمان و با هماهنگی و مشارکت تولیت وقت آستان قدس رضوی خریداری و به ایران ارسال شده است، نام محمدرضا پهلوی به عنوان واقف نسخه در اسناد کتابخانه و نیز در شناسنامه ضمیمه شده به آغاز نسخه ذکر شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مرحوم آیت‌الله میلانی چنین نوشته‌اند: «بسمِ جَلَّتْ أَسْمَانُهُ، هَذِهِ سَبْعَةٌ وَعَشْرُونَ وَرَقًا مِنَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ الْمَعْنُونَةِ بِأَنَّهَا خَطُّ مَوْلَانَا الْإِمَامِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا صَلَوَاتُ اللَّهِ وَ سَلَامُهُ عَلَيْهِ وَ قَدْ كَانَتْ فِي النَّجْفِ الْأَشْرَفِ فِي بَيْتِ الْعَلَامَةِ الْحُجَّةِ السَّيِّدِ عَلِيِّ النَّوْرِيِّ أَرْسَلُوها ألي بواَسْطَةِ الْعَلَامَةِ النَّحْرِيرِ الْحُجَّةِ الشَّيْخِ عَبْدِ الْحُسَيْنِ الْأَمِينِيِّ صَاحِبِ كِتَابِ الْعَدِيرِ دَامَتْ أَيامُهُ لِأَجْلِ أَنْ تَنْتَقِلَ إِلَى مَكْتَبَةِ الْإِمَامِ عَلَيْهِ آلاُفُ وَ التَّحِيَّةِ وَ السَّلَامِ، مُحَمَّدِ هَادِي الْحُسَيْنِيِّ الْمِيلَانِيِّ، جَمَادَى الثَّانِيَةِ ۱۳۷۹».

تصویر ش ۱: رقم الحاقی به انتهای برگ نخست از نسخه ۱۵۸۶ در آستان قدس رضوی

نسخه‌های مشابه با قرآن ۱۵۸۶ از حیث رقم الحاقی

بخش الحاقی به پایان صفحه دوم حاوی سه عنصر است: اول عبارت «کتبه علی بن موسی» که حاکی از انتساب آن به امام رضا^(ع) است. دوم یادداشت زیارت منسوب به شاه اسماعیل صفوی؛ و سوم سه مهر زیارت، از جمله مهر منسوب به شاه اسماعیل. این سه عنصر همگی در چند نسخه قرآنی دیگر منسوب به امامان شیعه علیهم السلام و نیز در یک نسخه منسوب به خلیفه سوم عثمان بن عفان دیده می‌شوند. در اینجا به نسخه‌هایی دیگر که عیناً مانند نسخه ش ۱۵۸۶، در آنها رقم الحاقی افزوده شده است، اشاره می‌کنم.

(۱) قرآن منسوب به امام حسن مجتبی^(ع) در کتابخانه و موزه ملک در تهران (نسخه ش ۱۰). در پایان برگ ۲۰ پشت (صفحه ۴۰) همین اتفاق افتاده است. در پایان نسخه، دو سطر آخر صفحه ۴۰ پاک شده است و به جای آن نوشته شده است: «کتبه حسن بن علی». در زیر این ترقیمه جعلی، در یادداشتی به خط نسخ چنین آمده است: «قد تشرفتُ بزیارت هذا المصحف الشريف المبارك اسمعيل الموسوي الحسيني الصفوي و هي ثمان و ثلاثين دفاتير

فی سنة؟؟؟» و در ادامه مهر شاه اسماعیل صفوی حاوی عبارت «هو الله الملك» نقش بسته است.

۲) قرآن منسوب به خط امام حسین^(ع) (ش ۳۳۸۲ آستان قدس رضوی). در اینجا نیز ابتدا با قلمی کوفی عبارت «کتبه حسین بن علی» نوشته شده و سپس یادداشت زیارت شاه اسماعیل صفوی چنین آمده: «هو. وقد تشرفتُ بزیارت هذا المصحف الشريف المبارك اسمعيل الموسوی الحسينی الصفوی بهادرخان و هی ثمان و ستین دفاتیر فی سنة ۹۳۰». و نهایتاً نسخه مهور به مهر شاه اسماعیل گشته است.

۳) در قرآن منسوب به امام حسین^(ع)، نسخه ش ۱۰۴۱ در کاخ گلستان نیز عیناً همین اتفاق رخ داده است. پس از پاک کردن دو سه سطر از انتهای آخرین برگ، و الحاق عبارت «کتبه حسین بن علی» یادداشت زیارت به خط ثلث چنین کتابت شده است: «هو. وقد تشرفتُ بزیارت هذا المصحف الشريف المبارك اسمعيل الموسوی الحسينی الصفوی بهادرخان و هی سبع و عشر دفاتیر سنة ۱۰۸۱؟؟؟». در میان چند مهر در پای این برگه، مهر «هو الله الملك الواحد» نیز آمده است.

۴ و ۵) برگه‌های فروخته شده در دو حراج بُنهامز، ۲۰ اکتبر ۱۹۹۳، کالای شماره ۱۳۳، و حراج کریستیز، ۱۳ اکتبر ۱۹۹۸، کالای شماره ۱۱. هر دو ۱۶ سطری، حاوی سوره‌های مختلف و منسوب به امام حسین^(ع) اند. در اینجا مشابه همین امضا و مهر زیارت یافت می‌شود: در مورد اول (بُنهامز ۱۹۹۳)، دو سطر انتهایی برگه پاک شده و در انتهای سطر عبارت «کتبه حسین بن علی» افزوده شده و سپس با خط نسخ چنین آمده است: «قد تشرفتُ بزیارت هذا المصحف الشريف المبارك اسمعيل الموسوی الحسينی الصفوی بهادرخان و هی سبع و عشر دفاتیر قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم القرآن مع الحسين و حسین مع القرآن». در ادامه مهر «الملك لله الواحد» نقش بسته است.

۶) ۱۲ برگ فروخته شده در حراج کریستیز، ۱۲ اکتبر ۱۹۹۹، کالای ش ۶ حاوی ۱۴ سطر در هر صفحه که در انتهای برگ آخر پس از پاک کردن چند سطر، علاوه بر افزودن امضای منسوب به امام حسین^(ع)، مجدداً به خط ثلث چنین نوشته شده است: «قد تشرفتُ

بزیارت هذا المصحف الشريف اسمعيل الموسوي الحسيني الصفوي بهادر خان و هي سبع و عشر دفاتير».

(۷) جزوی از قرآن در ده برگ بر روی پوست آهو که در تملک استاد محمود فرخ خراسانی بوده است. بنا به گفته شادروان کاظم مدیرشانه‌چی (مقاله «نسخه‌های کهن قرآن مجید»، ۱۱۸-۱۱۹) این جزء از آیه دوازدهم سوره نساء آغاز و به آیه هفتم سوره توبه ختم می‌شود، و دستخط حسن بن عباس الصفوی بهادرخان و اسماعیل الموسوی الحسنی بهادرخان، مشعر بر زیارت این جزء، در آن ثبت است: «لقد تشرف بزيارة هذا المصحف الشريف المبارك حسن بن عباس الحسنی الصفوی بهادرخان. قد تشرف بزيارة هذا التحرير الشريف المبارك (كذا) اسماعیل الموسوی الحسنی الصفوی بهادرخان فی سبع و عشر دفاتیر فی شهر رجب سنه ۹؟ (که تاریخ تحریر در وصالی از بین رفته است)».

(۸) قرآن ش ۱۰۳۷ در کاخ گلستان (تهران) حاوی ۱۴ سطر در صفحه به خط کوفی که در صفحه پایانی آن، ضمن انتساب نسخه به خط امام حسین^(ع)، مجدداً عبارتی دال بر زیارت شاه اسماعیل به این صورت ذکر شده است: «قد تشرف بزيارة هذه التحرير [كذا] المصحف الشريف المبارك اسمعيل الحسيني الصفوي بهادرخان و هي سبعون و ثمان دفاتير فی شهر شعبان المعظم سنة ۹؟». و در ادامه مهر «الملك لله الواحد» نقش بسته است.

(۹) قرآن ش ۱۰۴۶ در کاخ گلستان (تهران) حاوی ۹ سطر در صفحه به خط کوفی که در صفحه پایانی آن ضمن انتساب نسخه به خط امام حسین^(ع)، مجدداً عبارتی دال بر زیارت شاه اسماعیل به این صورت ذکر شده است: «هو. قد تشرف بزيارة هذا المصحف الشريف المبارك اسمعيل الموسوي الحسيني الصفوي». و در ادامه مهر «الملك لله الواحد» نقش بسته است.

صفحات حاوی رقم الحاقی در قرآن‌های فوق چند ویژگی مشترک دارند. به جز قرآن ش ۳۳۸۲ در آستان قدس رضوی (منسوب به امام حسین^(ع))، در سایر موارد، بخشی از انتهای برگه حاوی آیات قرآن پاک شده و به جای آن نام کاتب (اسم امام^(ع)) افزوده شده است. در قرآن ش ۳۳۸۲، این کار تماماً در پشت برگه و بدون پاک کردن بخشی از آیات قرآن صورت گرفته است.

در تمام این نسخه‌ها تفاوت روشنی میان دستخط کاتب متن قرآن و دستخط کاتب رقم الحاقی وجود دارد.

مکان الحاق نام کاتب در تمام نسخه‌ها غریب است. به جز نسخه ۱۵۸۶ در آستان قدس رضوی، در دیگر نسخه‌ها، هنگام الحاق نام امام به عنوان کاتب، سوره موجود در آن صفحه به اتمام نرسیده است. حتی در برخی نمونه‌ها (مثلاً در نسخه کتابخانه ملک، ش ۱۰، و نسخه کریستیز ۱۹۹۸)، پیش از اتمام آیه، نام امام در وسط آیه افزوده شده است.

جملاتی که از زیارت شاه اسماعیل حکایت می‌کند، در تمامی نسخه‌ها با عبارتی ناصحیح و نازیبا نوشته شده است. در جایی که شاه اسماعیل خود کاتب بوده و نمونه‌هایی از خط وی در برخی کتابخانه‌ها موجود است، انتساب این «عرض دید» با چنین عبارات متملقانه و خطی متفاوت به وی (با صیغه تشرّف) بسیار بعید می‌نماید. در یک نمونه قطعی از دستخط شاه اسماعیل که پیشتر در کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول بوده، امضای شاه اسماعیل در پایان مرقع ش ۱۳ در مجموعه IUK. FY. 1422 چنین است: «حرره العبد اسمعيل بن حيدر الحسيني غفر الله له». این نمونه نیک نشان می‌دهد که نویسنده جملات تشرّف و زیارت در قرآن‌های یادشده در بالا، شاه اسماعیل نمی‌تواند باشد، بلکه جاعلی احتمالاً برای بالا بردن ارزش نسخه و طبیعی نشان دادن آن، چنین عباراتی را افزوده است.

پاره‌های دیگر و مشابه با قرآن ۱۵۸۶ از حیث متن و کتابت

بسیاری از نسخه‌های قرآنی در موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران و جهان، کامل نیست و گاه تنها حاوی یک یا چند برگه از قرآن‌اند. در این موارد می‌توان حدس زد که تکه‌های دیگری از آن قرآن در جای دیگری وجود داشته باشد یا احتمالاً بخش‌های دیگر آن نسخه بر اثر حادثه‌ای از بین رفته باشد. خوشبختانه، با در اختیار قرار گرفتن اطلاعات موزه‌ها و کتابخانه‌های مهم دنیا، امروزه اطلاعات بیشتری در باب نسخه‌های مختلف قرآنی‌ای داریم که در اصل به یک مصحف تعلق داشته‌اند.^۱ برای اثبات پیوند داشتن دو نسخه قرآنی به

۱. فی‌المثل می‌دانیم برگه‌ای از مصحف تاشکند اکنون در موزه متروپلین است به شماره 2004.87؛ برگه‌ای از «مصحف حاضنه» اکنون در موزه متروپلین است به شماره 2007.191؛ برگه‌های مختلفی از «قرآن آبی» در کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف اروپا، آمریکا و شمال آفریقا است. برگه‌های مختلف از مصحف پاریس پترزبورگ در چهار کتابخانه و مجموعه مختلف در دنیا پراکنده است. برگه‌های موسوم به «مصحف صنعا ۱» در دو کتابخانه و چهار مجموعه شخصی پراکنده است.

یکدیگر، عوامل یا شواهدی متعددی را باید در نظر گرفت. جنس نسخه (پوست یا کاغذ)، قطع پوست، سطح نوشته، تعداد سطرها، دستخط کاتب، و علائم به کار رفته یا نشانه‌های افزوده شده، همگی می‌توانند شواهد ابتدایی خوبی به شمار آیند. اما یکی از مهم‌ترین نشانه‌ها که می‌تواند پیوند دو نسخه به یکدیگر را اثبات کند، یافتن برگه‌هایی در یک نسخه است که دقیقاً نواقص دیگر نسخه مشابه را برطرف می‌کند.

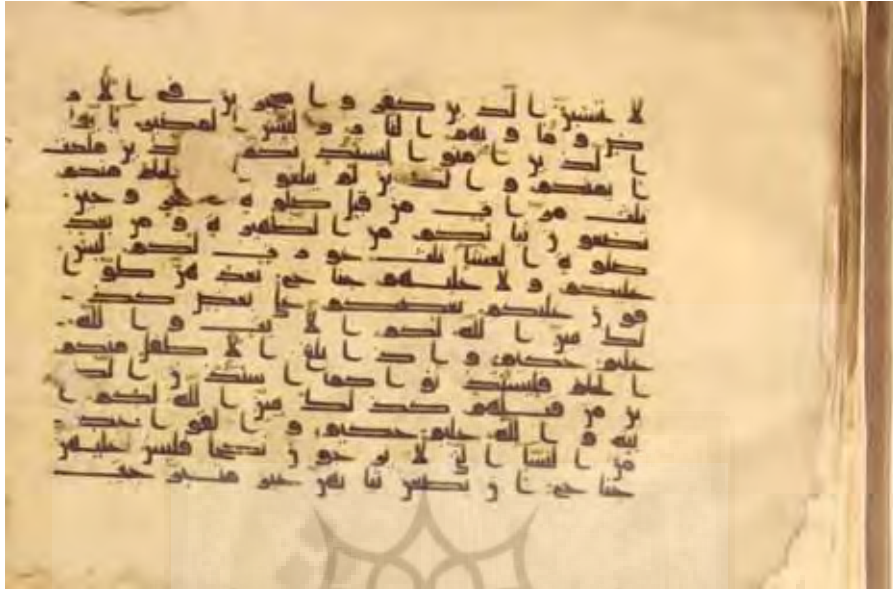
نسخه قرآنی ش ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی تنها حاوی ۲۷ برگه از قرآن است که کمتر از ۵ درصد کل متن قرآن را در بر دارد. از این رو می‌توان حدس زد احتمالاً پاره‌های دیگری از این نسخه را بتوان در سایر موزه‌ها و کتابخانه‌ها یافت. جستجوهای مستمر نگارنده تاکنون به کشف پاره‌ای دیگر از این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ش ۴۳۵۴) و چندین برگه در حراج‌های لندن (ساتبیز، کریستیز، و بُنهامز) انجامیده است که در ادامه مقاله بدان اشاره می‌شود. طبیعی است این امر همچنان می‌تواند با تلاش بیشتر به کشف پاره‌های دیگری از این مصحف در ایران و جهان بینجامد.

الف) قرآن شماره ۴۳۵۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی

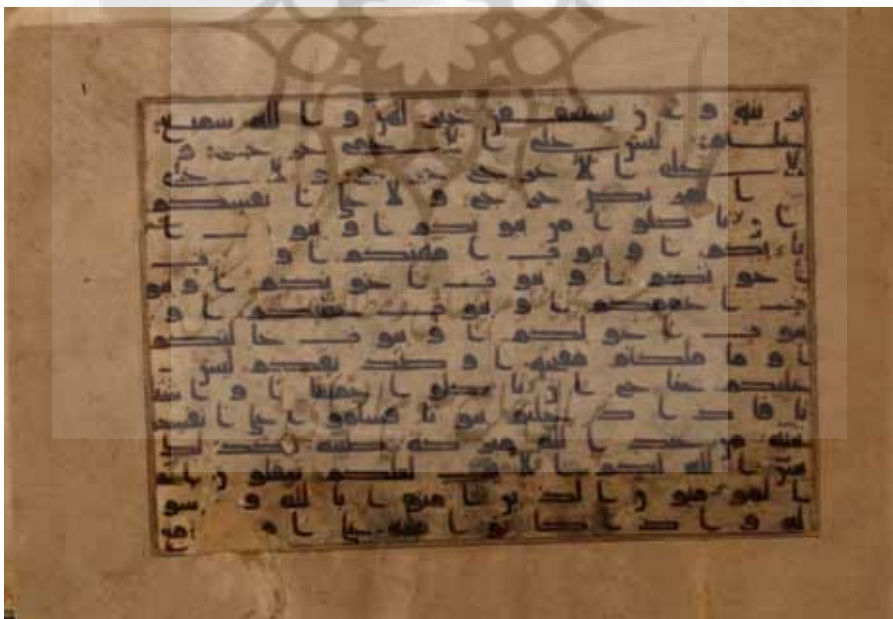
نسخه قرآنی شماره ۴۳۵۴ حاوی ۲۱۰ برگه است که تمامی آن از میان یافته‌های قرآنی در سال ۱۳۵۰ شمسی در روضه منوره رضویه بیرون آمده و بعدها در قالب این شماره تدوین شده است. کسانی که نخستین بار این برگه‌های قرآنی را مدون و در قالب یک مصحف قرار داده‌اند، برگه‌های دو قرآن مختلف به هم پیوند زده‌اند که هر دو ۱۶ سطری‌اند، اما میان آنها تفاوت‌های جدی هست. برای سهولت در نوشتار حاضر، این دو بخش را به «الف» و «ب» نام‌گذاری می‌کنیم. بخش نخست این نسخه، حاوی برگه‌های ۱ تا ۲۲ را که مشابهت تام و تمامی با نسخه ۱۵۸۶ دارد، نسخه «الف» (۴۳۵۴) است، و از برگ ۲۳ تا آخر نسخه را «ب» (۴۳۵۴) می‌نامیم.

۲۲ برگ نخستین (الف) ۴۳۵۴ در قطع ۱۸/۵ × ۲۰/۵ و مسطر ۱۸ × ۱۲ با ۱۶ سطر در صفحه، مشتمل بر آیاتی از شش سوره مریم (۱۹)، طه (۲۰)، انبیاء (۲۱)، حج (۲۲)، مومنون (۲۳)، و نور (۲۴) است. بخش زیادی از دو سوره نخست (مریم و طه)، و دو سوره آخر (مومنون و نور) افتادگی دارد و تنها اوراق مشتمل بر دو سوره میانی یعنی انبیاء و حج کامل و بدون افتادگی‌اند.

نسخه شماره «۴۳۵۴ الف» در کتابخانه آستان قدس رضوی تقریباً تمام ویژگی‌های نسخه قبلی (ش ۱۵۸۶) را در خود دارد. تعداد سطرها، قطع پوست، مساحت سطح مکتوب، دستخط کاتب، علائم اعجام (نقطه‌گذاری) و اعراب، علائم پایان آیه، تخمیس و تعشیر، شکل سرسوره‌ها، همگی یکسان و مشابهند. تنها تفاوت مهم میان این دو نسخه آن است که در هیچ بخش از نسخه اخیر (۴۳۵۴ الف)، ذکری از انتساب کتابت آن به امام علی بن موسی الرضا^(ع) به چشم نمی‌خورد. دو برگ نخست بسیار فرسوده و تنها بخشی ناچیز از آن باقی مانده است. از آغاز (برگه ۳؛ سوره طه، ۲۹) تا برگه ۲۲ پشت (حاوی انبیاء، حج، مؤمنون) تمام سرسوره‌ها با قرآن ۱۵۸۶ منسوب به امام رضا^(ع) یکی است. مهم‌ترین شاهد یا دلیل برای پیوستگی میان این دو نسخه آن است که عبارت قرآنی در آخرین برگ از نسخه ۴۳۵۴ الف به ادامه آیه در نخستین برگ از نسخه ۱۵۸۶ متصل می‌شود. این هم‌پوشانی بسیار دقیق است و نشان‌دهنده پیوند این دو نسخه در اصل است، به گونه‌ای آخرین کلمه در آخرین برگه نسخه ۴۳۵۴ الف («ثیابهن غیر متبرجت» در ۲۲ پشت) به نخستین کلمه از اولین برگه نسخه ۱۵۸۶ («بزینة و أن يستعففن» در ۱ رو) متصل می‌شود. با این قرینه، می‌توان نتیجه گرفت که دو نسخه قرآنی ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف هر دو از یک مصحف واحد اخذ شده‌اند که یکی در ایران و دیگری در عراق بوده و بعدها هر دو در کتابخانه آستان قدس رضوی جای گرفته‌اند. در این میان، تنها نسخه ۱۵۸۶ به کتابت امام علی بن موسی الرضا^(ع) منسوب شده است.

تصویر ش ۲: صفحه‌ انتهایی از نسخه ۴۳۵۴ الف: «أن یضعن ثیابهن غیر متبرجت» (النور، ۶۱)

تصویر ش ۳: صفحه‌ نخست از نسخه ۱۵۸۶: «بزینه و أن یستغفن خیر» (النور، ۶۱)

جدول کامل از محتوای دو نسخه قرآنی ۴۳۵۴ الف و ۱۵۸۶

در این جدول، محتوای هر برگه در دو نسخه یادشده به تفصیل آمده است. ابتدا نسخه ۴۳۵۴ الف و سپس نسخه ۱۵۸۶ قرار گرفته است. همچنان‌که روشن است انتهای نسخه اول، از حیث متن قرآنی، به دقت به ابتدای نسخه دوم اتصال می‌یابد. از آنجا که در اصل یکی از نسخه‌ها، از سیستم شماره‌گذاری صفحه‌ها استفاده شده است و در دیگری، برگه‌ها شماره‌گذاری شده‌اند، در این جدول برای نسخه ۴۳۵۴ الف، به نام برگه و برای نسخه ۱۵۸۶، به شماره صفحه اشاره کرده‌ایم. گفتنی است هر یک از این دو نسخه، افتادگی‌هایی در میان برگه‌های خود دارند که با جستجوهای نگارنده تاکنون در جایی کشف نشده‌اند.

شماره نسخه	ترتیب قرآن	برگه/صفحه	ابتدای برگه	انتهای برگه
۴۳۵۴	مریم، طه، ۹۷ - طه، ۱۲	ارو	فانما یسرنا	فاخلع نعلیک
۴۳۵۴	طه، ۱۲ - طه، ۲۸	۱ پشت	انک بالواد	یفقهوا قولی
۴۳۵۴	نامعلوم	۲ رو پشت	الظلمین	والا
۴۳۵۴	طه، ۲۹ - طه، ۴۳	۳ ارو	واجعل لی وزیرا	فی ذکری؛ اذ
۴۳۵۴	طه، ۴۳ - طه، ۵۴	۳ پشت	هیا الی فرعون	لایت لاولی
۴۳۵۴	طه، ۵۴ - طه، ۶۵	۴ ارو	النهی	وامان
۴۳۵۴	طه، ۶۵ - طه، ۷۳	۴ پشت	نکون اول من	علیه من السحر
۴۳۵۴	طه، ۷۳ - طه، ۸۳	۵ ارو	والله خیر و ابقی	ثم اهتدی؛ و
۴۳۵۴	طه، ۸۳ - طه، ۹۱	۵ پشت	ما اعجلک عن	اطیعوا امری؛ قالو
۴۳۵۴	طه، ۹۱ - طه، ۱۰۰	۶ ارو	الن نبرح علیه	القیمة وزرا
۴۳۵۴	طه، ۱۰۱ - طه، ۱۱۳	۶ پشت	خلدین فیه	قرآنا عربیا و صر
۴۳۵۴	طه، ۱۱۳ - طه، ۱۲۳	۷ ارو	فنا فیه من الوعید	منها جمیعا بعضکم

ولا تمدن عينيك الى	لبعض عدو	٧ پشت	طه، ١٢٣ - طه، ١٣١	٤٣٥٤
قلوبهم واسروا	ما متعنا به ازوجا	٨ رو	طه، ١٣١ - الانبياء، ٣	٤٣٥٤
لا تركضوا وا	لنجوى الذين	٨ پشت	الانبياء، ٣ - الانبياء، ١٣	٤٣٥٤
برهنكم هذا ذ	رجعوا الى ما اترفتم	١٠ رو	الانبياء، ١٣ - الانبياء، ٢٤	٤٣٥٤
هم عن آيتنا معر	كر من معى و ذكر	١٠ پشت	الانبياء، ٢٤ - الانبياء، ٣٢	٤٣٥٤
فحاق بالذين سخروا منهم	ضون؛ و هو الذى	٩ رو	الانبياء، ٣٢ - الانبياء، ٤١	٤٣٥٤
يخشون ربهم بالغيب	ما كانوا به	٩ پشت	الانبياء، ٤١ - الانبياء، ٤٩	٤٣٥٤
قالوا انت	و هم من الساعة	١١ رو	الانبياء، ٤٩ - الانبياء، ٦٢	٤٣٥٤
وايتا الزكوة و كانوا	فعلت بالهتنا	١١ پشت	الانبياء، ٦٢ - الانبياء، ٧٣	٤٣٥٤
و من الشيطان	النا عبيدين	١٢ رو	الانبياء، ٧٣ - الانبياء، ٨٢	٤٣٥٤
فى الخيرات و يدعوننا	من يغوصون له	١٢ پشت	الانبياء، ٨٢ - الانبياء، ٩٠	٤٣٥٤
ان الذين سبقت لهم	رغبا و رهبا و كانوا	١٣ رو	الانبياء، ٩٠ - الانبياء، ١٠١	٤٣٥٤
قل رب احكم	منا الحسنى اولئك	١٣ پشت	الانبياء، ١٠١ - الانبياء، ١١٢	٤٣٥٤
لتبلغوا اشدكم	بالحق و ربنا	١٤ رو	الانبياء، ١١٢ - الحج، ٥	٤٣٥٤
خسر الدنيا و الاخرة	و منكم من يتوفى	١٤ پشت	الحج، ٥ - الحج، ١١	٤٣٥٤
و من فى الارض و ا	ذلك هو الخسرن	١٥ رو	الحج، ١١ - الحج، ١٨	٤٣٥٤
الذين كفروا و يصد	لشمس و القمر و النجوم	١٥ پشت	الحج، ١٨ - الحج، ٢٥	٤٣٥٤
من الاوثن و اجتنبوا	ون عن سبيل الله	١٦ رو	الحج، ٢٥ - الحج، ٣٠	٤٣٥٤
لعلكم تشكرون	قول الزور	١٦ پشت	الحج، ٣٠ - الحج، ٣٦	٤٣٥٤

قرآن منسوب به خط امام رضا^(ع) در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن / ۴۷

۴۳۵۴	الحج، ۳۷ - الحج، ۴۲	۱۷ رو	لن ينال الله لحومها	و ان يكذبوك فقد كذبت
۴۳۵۴	الحج، ۴۲ - الحج، ۵۰	۱۷ پشت	قبلهم قوم نوح	ورزق كريم
۴۳۵۴	الحج، ۵۱ - الحج، ۵۷	۱۸ رو	والذين سعوا في	بايتنا فاولئك لهم
۴۳۵۴	الحج، ۵۷ - الحج، ۶۵	۱۸ پشت	عذاب مهين	والفلك تجري
۴۳۵۴	الحج، ۶۵ - الحج، ۷۲	۱۹ رو	في البحر بامرہ	ايتنا قل افا
۴۳۵۴	الحج، ۷۲ - الحج، ۷۸	۱۹ پشت	نبئكم بشر من	المسلمين من قبل و في
۴۳۵۴	الحج، ۷۸ - المومنون، ۱۲	۲۰ رو	هذا ليكون الرسول	ولقد خلقنا الانسن
۴۳۵۴	المومنون، ۱۲ - المومنون، ۲۳	۲۰ پشت	من سللة من طين ثم	ارسلنا نوحا الى
۴۳۵۴	المومنون، ۲۳ - المومنون، ۳۰	۲۱ رو	قومه فقال يقوم	و ان كنا لمبتلين
۴۳۵۴	المومنون، ۳۱ - المومنون، ۴۱	۲۱ پشت	ثم انشاننا من بعدهم	فبعدا للقوم الظلمين
۴۳۵۴	النور، ۵۲ - النور، ۵۶	۲۲ رو	له و يخش الله و يتقه	لعلكم ترحمون
۴۳۵۴	النور، ۵۶ - النور، ۶۰	۲۲ پشت	لا تحسبن الذين	ثيايهن غير متبرجت
۱۵۸۶	النور، ۶۰ - النور، ۶۲	ص ۱	بزينة و ان يستعففن	على امر جامع
۱۵۸۶	النور، ۶۲ - النور، ۶۴	ص ۲	لم يذهبوا	شى عليهم/كتبه على بن موسى
۱۵۸۶	القصص، ۴۰ - القصص، ۴۷	ص ۳	كيف كان عقبة	الظلمين
۱۵۸۶	القصص، ۴۷ - القصص، ۵۴	ص ۴	ربنا لولا ارسلت الينا	مرتين بما صبروا و يد
۱۵۸۶	القصص، ۵۴ - القصص، ۶۰	ص ۵	رون بالحسنة السيئة	الدنيا و زينتها و ما
۱۵۸۶	القصص، ۶۰ - القصص، ۶۸	ص ۶	عند الله خير و ابقى	الله و تعالى عما يشر

ان قرون كان	كون وربك يعلم ما	ص ٧	القصص، ٦٨- القصص، ٧٦	١٥٨٦
ويلكم ثواب الله	من قوم موسى فبغى	ص ٨	القصص، ٧٦- القصص، ٨٠	١٥٨٦
ضلل مبين؛ و ما كنت	خير لمن آمن	ص ٩	القصص، ٨٠- القصص، ٨٦	١٥٨٦
السميع العليم؛ و من جهد	ترجوا ان يلقي	ص ١٠	القصص، ٨٦- العنكبوت، ٦	١٥٨٦
و ما هم بحملين	فانما يجهد لنفسه	ص ١١	العنكبوت، ٦- العنكبوت، ١٢	١٥٨٦
كيف يبدي	من خطيهم من شي	ص ١٢	العنكبوت، ١٢- العنكبوت، ١٩	١٥٨٦
يوم القيمة يكفر بعضكم	الله الخلق ثم يعيده	ص ١٣	العنكبوت، ١٩- العنكبوت، ٢٥	١٥٨٦
القرية ان أ	ببعض و يلعن بعضكم	ص ١٤	العنكبوت، ٢٥- العنكبوت، ٣١	١٥٨٦
زين لهم الشيطان اعمالهم	هلها كانوا ظلمين	ص ١٥	العنكبوت، ٣١- العنكبوت، ٣٨	١٥٨٦
و الارض بالحق ان في	فصدهم عن السبيل	ص ١٦	العنكبوت، ٣٨- العنكبوت، ٤٤	١٥٨٦
الا الظلمون؛ و قا	ذلك لاية للمؤمنين	ص ١٧	العنكبوت، ٤٤- العنكبوت، ٥٠	١٥٨٦
كل نفس ذائقة الموت	لوا لولا انزل	ص ١٨	العنكبوت، ٥٠- العنكبوت، ٥٧	١٥٨٦
الخلق ثم يعيده و	ازوجا لتسكنوا	ص ١٩	الروم، ٢١- الروم، ٢٧	١٥٨٦
و اذا مس	هو اهون عليه	ص ٢٠	الروم، ٢٧- الروم، ٣٣	١٥٨٦
تريدون وجه الله	الناس ضر	ص ٢١	الروم، ٣٣- الروم، ٣٩	١٥٨٦
من رحمته و لتجرى الفلك	فاولئك هم المضعفون	ص ٢٢	الروم، ٣٩- الروم، ٤٦	١٥٨٦
الضمم اذا ولوا	بامرهم و لتبتغوا من	ص ٢٣	الروم، ٤٦- الروم، ٥٢	١٥٨٦
على قلوب الذين لا يعلمو	مدبرين؛ و ما انت	ص ٢٤	الروم، ٥٢- الروم، ٥٩	١٥٨٦

قرآن منسوب به خط امام رضا^(ع) در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن / ۴۹

۱۵۸۶	الروم، ۵۹- لقمان، ۹	ص ۲۵	ن؛ فاصبر ان وعد الله	وعد الله حقا و هو
۱۵۸۶	لقمان، ۹- لقمان، ۱۵	ص ۲۶	العزیز الحکیم	واتبع سبیل من اناب
۱۵۸۶	لقمان، ۱۵- لقمان، ۲۱	ص ۲۷	الی ثم الی مرجعکم	ولا کتب منیر؛ و اذا
۱۵۸۶	لقمان، ۲۱- لقمان، ۲۸	ص ۲۸	قیل لهم اتبعوا	حکیم؛ ما خلقکم ولا
۱۵۸۶	لقمان، ۲۸- لقمان، ۳۳	ص ۲۹	بعثکم الا کنفس واحده	وعد الله حق فلا تغر
۱۵۸۶	لقمان، ۳۳- السجدة، ۵	ص ۳۰	نکم الحیوة الدنیا	الارض ثم یرعج ا
۱۵۸۶	السجدة، ۵- السجدة، ۱۴	ص ۳۱	لیه فی یوم کان	فذوقوا بما نسیتم
۱۵۸۶	السجدة، ۱۴- السجدة، ۲۱	ص ۳۲	لقا یومکم هذا	من العذاب الادی دون
۱۵۸۶	السجدة، ۲۱- السجدة، ۲۹	ص ۳۳	العذاب الاکبر لعالمهم	الذین کفروا ایمنهم
۱۵۸۶	السجدة، ۲۹- الاحزاب، ۵	ص ۳۴	ولا هم ینظرون	لیس علیکم جناح فیما ا
۱۵۸۶	ص، ۳۶- ص، ۴۸	ص ۳۵	فسخرنا له الریح	المصطفین الاخیر؛ واذکر
۱۵۸۶	ص، ۴۸- ص، ۶۳	ص ۳۶	اسمعیل و الیسع	من الاشرار؛ اتخذنهم
۱۵۸۶	غافر، ۸- غافر، ۱۶	ص ۳۷	العزیز الحکیم	لا ینفی علی الله
۱۵۸۶	غافر، ۱۶- غافر، ۲۳	ص ۳۸	منهم شی لمن الملک	شدید العقاب؛ و لقد ا
۱۵۸۶	غافر، ۳۵- غافر، ۴۲	ص ۳۹	وعند الذین آمنوا	به علم و انا اد
۱۵۸۶	غافر، ۴۲- غافر، ۴۹	ص ۴۰	عوکم الی العزیز الغفار	ادعوا ربکم ینخفف
۱۵۸۶	غافر، ۴۹- غافر، ۵۷	ص ۴۱	عنا یوما من العذاب	اکثر الناس لا یعلمون
۱۵۸۶	غافر، ۵۸- غافر، ۶۴	ص ۴۲	و ما ینسوی الاعمی	فتبرک الله رب العلمین
۱۵۸۶	غافر، ۶۵- غافر، ۷۴	ص ۴۳	هو الحی لا اله الا هو	ما کنتم تشرکون؛ من د

۱۵۸۶	غافر، ۷۴- غافر، ۸۱	ص ۴۴	ون الله قالوا ضلوا عنا	یریکم ایته فای آیت الله
۱۵۸۶	غافر، ۸۱- فصلت، ۵	ص ۴۵	تتکرون؛ افلم یسیروا	فهم لا یسمعون؛ و قالوا
۱۵۸۶	فصلت، ۵- فصلت، ۱۲	ص ۴۶	قلوبنا فی اکنه مما	فی کل سماء امرها و زینا
۱۵۸۶	الجاثیه، ۱۷- الجاثیه، ۲۴	ص ۴۷	اختلفوا الا من بعد ما	افلا تذکرون؛ و قالوا ما
۱۵۸۶	الجاثیه، ۲۴- الجاثیه، ۳۱	ص ۴۸	هی الا حیثنا الدنیا	فاستکبرتم و کنتم قو
۱۵۸۶	الجاثیه، ۳۱- الاحقاف، ۳	ص ۴۹	ما مجرمین؛ و اذا قیل	ما خلقنا السموت
۱۵۸۶	الاحقاف، ۳- الاحقاف، ۹	ص ۵۰	و الارض و ما بینهما	قل ما کنت بدعا من ا
۱۵۸۶	محمد، ۷- محمد، ۱۵	ص ۵۱	و یتب اقدمکم	انهار من ما غیر اسن
۱۵۸۶	محمد، ۱۵- محمد، ۲۰	ص ۵۲	وانهار من لبن لم یتغیر	فاذا انزلت سورة محكمة
۱۵۸۶	الواقعة، ۶۸- الواقعة، ۸۹	ص ۵۳	فریتم الما الذی	فروح ور
۱۵۸۶	الواقعة، ۸۹- الحديد، ۴	ص ۵۴	یحان و جنت نعیم	این ما کنتم و ا

توصیف کلی دستخط

کاتب در نگارش متن قرآن تقریباً یکدست عمل می‌کند. از این رو، شیوه نگارش او در سراسر متن تقریباً واحد است. فی‌المثل کتابت بسمله در هر دو نسخه (۱۵۸۶، ۴۳۵۴ الف) و نیز در برگه‌های فروخته شده در حراج‌های ساتبیز، کریستیز، و بُنهامز (نک: همین مقاله، ادامه) کاملاً مشابه است. همچنین کاتب حرف «ح» در الرحمن را همواره در بسمله و جاهای دیگر به میزان خاصی می‌کشد. میم آخر همواره با دنباله افقی کوتاهی پایان می‌گیرد. حرف هاء هنگامی که در ابتدا یا میانه کلمه قرار گیرد، پُشتی کاملاً صاف دارد، سمت چپ آن کاملاً مدور است و دو چشم آن به روشنی پیداست. کاف در ابتدا، وسط و انتهای کشیدگی یکسانی دارد و دو گردش قلم افقی و موازی در آن تقریباً برابرنند؛ سرکش

کاف در ابتدا و وسط کلمه بسیار کوتاه است اما در انتهای کلمه نسبتاً بلند است و به صورت عمودی به بالا می‌رود. دو حرف دال و ذال شکلی شبیه به کاف بدون سرکش دارند. شیوه کتابت نشان می‌دهد نگارش قرآن در زمانی صورت گرفته که کاتبان تقریباً حرفه‌ای عمل می‌کرده‌اند. چینش سطور نظم دقیق و استواری دارد و حاشیه‌گذاری اطراف برگه‌ها یکسان و دقیق است. طبیعی است کاتب از نظام کتابت پیوسته (*scriptio continua*) پیروی می‌کند؛ از این رو، کلمات و نیز حروف داخل کلمات را تقریباً با فاصله‌های هم‌اندازه می‌نویسد. بدین سبب، در هر صفحه بارها مجبور می‌شود که حروف یک کلمه را در آخر سطر بشکند و بخشی از ادامه کلمه را در آغاز سطر بعدی بنویسد. برخلاف مصاحف کهن حجازی از قرن نخست هجری، این عمل در نسخه حاضر گاه در پایان صفحه نیز رخ می‌دهد: یعنی بخشی از یک کلمه در آخرین سطر صفحه نوشته می‌شود و ادامه آن در آغاز صفحه بعدی می‌آید. همچنین کاتب همانند سنت قدیم کتابت قرآنی، گاه از یک خط تیره کوتاه یا یک گردش قلم کوچک (مشابه یک نقطه) برای پُر کردن انتهای سطر استفاده می‌کند (فی‌المثل نک: نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۹ رو، سطر ۹؛ برگ ۱۲ رو، سطر ۱۰؛ نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۴، سطر ۶، ۸، ۹، ۱۰ و ۱۳؛ ص ۹، سطر ۱، ۲، و ۴). وی از این نشانه در ابتدا یا میانه سطور نیز بهره می‌گیرد (نسخه ۱۵۸۶، ص ۱، سطر ۴).

روش کاتب در بازی با کلمات هنگام نگارش برخی از حروف خاص نشان از دوران پختگی کتابت و زیباسازی متن دارد. در این روش، کاتبان به ویژه در هنگام نوشتن کلمات مشتمل بر حروف «ص» و «ک»، از طرح‌های خاصی استفاده می‌کنند که نخستین کاتبان خط حجازی در قرآن‌های قرن نخست به کلی از آن به دور بوده‌اند. این امر علاوه بر استفاده دقیق از کادربندی و تنظیم سطور، نشان از تأخر نسخه از میانه‌های قرن دوم به بعد دارد. برای نمونه نک: نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۵۳۵: «المصطفین» (ص، ۴۷)؛ نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۳ رو: «واصطنعتک لنفسی» (طه، ۴۱) و برگ ۱۲ رو: «لتحصنکم» (الانبیاء، ۸۰).

اجزای سوره‌ها

در هر دو نسخه، تمامی آیات را با ستونی از سه گردش قلم مورب جداسازی می‌کنند. در واقع سه نقطه مورب بر روی هم، علامت عدّ الای یا فواصل آیات را نشان می‌دهد. بسمله

نیز آیه مستقل شمرده شده که این امر نشانه‌ای باقی مانده از قرآن‌های قرن نخست است که در برخی قرآن‌های کوفی قرن دوم همچنان به کار رفته است. با این همه، فردی که بعدها متن قرآن را به منظور تفکیک دسته‌های پنج‌تایی و ده‌تایی آیات، تخمیس و تعشیر کرده، بسمله را آیه به شمار نیاورده است. فی‌المثل در ص ۱۱ از نسخه ۱۵۸۶، «غنی عن العلمین» را پایان آیه پنجم سوره عنکبوت دانسته است. این فرد، مطابق سنت رایج از قرن دوم به بعد، برای نشان دادن تخمیس از حرف «هاء» (نشانه عدد ۵ در ابجد) با رنگ زرین، و برای تعشیر نیز از شمسه‌هایی مدور و زرین (به شکل ترنج به زر تحریری) بهره برده است. نشانه‌های تخمیس و تعشیر همگی از افزوده‌های بعدی به نسخه است؛ از همین رو، گاه حروفی را در دو طرف خود به طور کامل پوشانده است (مثلاً در نسخه ۱۵۸۶، ص ۱۳، بعد از کلمه «تقلبون»؛ و در نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۱۱ رو، بعد از کلمه «منکرون»).

تصویر ش ۴: علامت تعشیر در نسخه ۱۵۸۶

تصویر ش ۵: علامت تعشیر در نسخه ۴۳۵۴ الف

تصویر ش ۶: علامت تعشیر در کالای ش ۴۹۱ در حراج بنهامز، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰ میلادی (لندن)

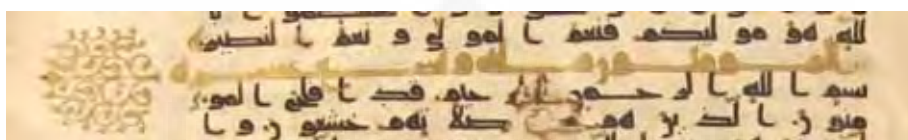

تصویر ش ۷: علامت تعشیر در کالای ش ۸ در حراج ساتبیز، ۸ اکتبر ۲۰۰۸ میلادی (لندن)

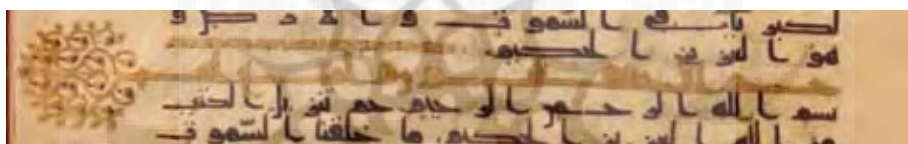
در وسطِ شمسه‌هایی که برای نشان دادن عقود دهگانی آیات به کار رفته، حرف یاء (نشانه ۱۰ در ابجد) نوشته شده و در انتهای سوره، تعداد آیات آن سوره با حروف ابجد ذکر شده است. مثلاً در انتهای سوره لقمان (نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۰) نوشته شده است: «ل د» که نشان عدد ۳۴ است. همچنین در انتهای سوره حج (نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۱۴ رو) آمده است «ه» که نشان ۷۵ است.

متن قرآن در اصل هر دو تکه نسخه (۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف) بدون نقطه و اعراب کتابت شده است. در زمانی متأخر، علائم اعراب ابوالاسودی به رنگ قرمز برای نشان دادن اعراب و پس از آن، نقطه‌گذاری حروف به نسخه‌ها افزوده شده است. بعدها فردی اعراب متن قرآن را با جوهر سبزرنگ و بر اساس شیوه جدیدتر تکمیل کرده، و همه‌جا علامت تشدید (ذ)، همزه (ه) و مد (آ) را اضافه کرده است.

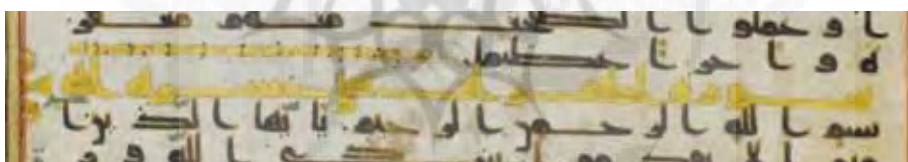
همانند تمام مصاحف کهن قرآنی، کاتب برای فاصله‌گذاری میان دو سوره تنها از یک سطر خالی استفاده کرده است. تمامی این فضای خالی، بعداً با نوشتن نام سوره، تعداد آیات، همراه با تذهیبی ساده در کنار آن پر شده است؛ به این صورت که سرسوره‌هایی به زر تحریری، مزین به نقوش زرین اسلیمی، حاوی اشاره به نام سوره و تعداد آیات آن افزوده شده است. در حاشیه در پایان برخی از این هفت سوره، خطی گره‌دار به زر تحریری کشیده شده است.

تصویر ش ۸: سرسوره مؤمنون در نسخه ۴۳۵۴ الف

تصویر ش ۹: سرسوره احقاف در نسخه ۱۵۸۶

تصویر ش ۱۰: سرسوره حجرات در نسخه حراج ساتییز لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸

اختلاف المصاحف و عدّ الای

در کتابت مصاحف کهن تا پایان قرن سوم و گاه در قرن چهارم، نشانه‌هایی می‌توان یافت که تاحدی به مکان تقریبی کتابت آن نسخه اشاره دارد. دو چیز در این جا به ما کمک می‌کند: نخست جدول اختلاف مصاحف مشتمل بر حدود ۴۰ موضع از آیات قرآن است که مصاحف کهن کوفه، بصره، مکه، مدینه و شام در آن مواضع با یکدیگر اختلاف دارند (برای تفصیل نک: سجستانی، ۱۴۴/۱-۱۵۵؛ ابو عبید، ۱/۳۲۸-۳۳۳). از آن جا که هر دو

نسخه حاضر اوراق مفقود بسیار دارند، اغلب این موارد را نمی‌توان در این پاره‌های باقی مانده یافت. تنها مورد قابل مشاهده، عبارت «قال ربی یعلم القول» (الانبیاء، ۴) در نسخه ش ۴۳۵۴ الف (برگ ۸ پشت) است که برخلاف رسم مصاحف کوفی (و مطابق با یکی از مصاحف بصره، شام، مکه یا مدینه)، به صورت «قُلْ رَبِّیْ یَعْلَمُ الْقَوْلُ» کتابت شده است. این امر نشان می‌دهد نسخه ما احتمالاً کوفی نیست. این احتمال که کاتب احتمالاً قال را به صورت قل (با الف مقصوره) نوشته باشد، پذیرفتنی نیست؛ زیرا با جستجوی کامل تمام برگه‌های هر دو نسخه معلوم می‌شود کاتب نسخه، در سراسر برگه‌های این دو نسخه، هیچ‌گاه «قال» را با رسم ناقص «قل» کتابت نکرده است.

شیوه جداسازی آیات یا نظام عدّ الآی در این نسخه نیز هیچ شباهتی با نظام کوفی ندارد. مثلاً در نظام کوفی، حروف مقطعه «الم» در آغاز سوره‌های سجده و لقمان و «حم» در آغاز سوره‌های مؤمن، فصلت، جاثیه و مانند آن، آیه مستقل شمرده می‌شود، اما در سایر نظام‌های بصره، شام، حمص، مکه، مدینه ۱ و مدینه ۲، هیچ‌گاه آیه جدا محسوب نمی‌شود. بررسی این سوره‌ها در دو نسخه ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف نشان می‌دهد که بعد از این حروف مقطعه، هیچ‌گاه علامت پایان آیه ذکر نشده است (نک: نسخه ۱۵۸۶، ص ۱۰، ۲۵، ۳۰، و ۴۵).

خوشبختانه علائم پایان آیات را در اصل، کاتب نسخه خود هنگام کتابت وارد کرده است و این امر می‌تواند به شناخت ما از نوع مکتب کتابتی نسخه کمک کند. از میان نظام‌های مختلف عدّ الآی (شمارش آیات در سیستم کوفی، بصری، شامی، حمصی، مکی، مدنی اول و مدنی دوم)، سیستم شمارش آیات در این نسخه، هیچ شباهتی با نظام کوفی ندارد.^۱ با دقت در مواضع اختلاف شمارش آیات در منابع قدیم، درمی‌یابیم که نسخه مورد نظر ما بیشترین شباهت را در درجه نخست، با مکتب بصره و سپس با مدینه دارد. این امر را در موارد مختلف می‌توان مشاهده کرد.

۱. تنها در یک مورد، رفتار کاتب با نظام عدّ الآی کوفی مطابقت کامل دارد. در ص ۳۸ نسخه ۱۵۸۶، کظمین (غافر، ۱۸) پایان آیه شمرده نشده که این امر تنها مطابق با نظام کوفه است (اشپیتالر، ص ۵۶؛ طبرسی: «کاظمین» غیر الکوفی). در یک مورد استثنایی دیگر، عمل کاتب با نظام شامی مطابقت دارد: در ص ۳۷ نسخه ۱۵۸۶، برزون (غافر، ۱۶) پایان آیه شمرده شده که این امر تنها در نظام شامی ثبت شده است (اشپیتالر، ص ۵۶؛ طبرسی: «بارزون» شامی).

موارد مطابقت با نظام عدّ الای بصره

الف) کاتب، در سه موضع از سوره حج، نشانه خاص پایان آیه را نگذاشته است: بعد از «الحمیم» (انتهای آیه ۱۹)؛ بعد از «والجلود» (انتهای آیه ۲۰)؛ نیز بعد از «و قوم لوط» (انتهای آیه ۴۳). از همین رو، فردی که بعدها سرسوره مذهب را به ابتدای سوره‌ها افزوده، سوره حج، را مطابق با نظام بصره، دارای ۷۵ آیه دانسته است. این سوره در سیستم کوفی ۷۸ آیه، سیستم شامی، ۷۴ آیه، در سیستم مکی ۷۷ آیه و در سیستم مدنی، ۷۶ آیه است (نک: اشپیتالر، ۴۷-۴۹).

ب) در سوره انبیاء، علامت پایان آیه بعد از عبارت «و لا یضركم» (انبیاء، ۶۶) قرار نگرفته است (نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۱۱ پشت) و این مطابق همه شهرها، غیر از کوفه، است و طبیعتاً بصره را در بر می‌گیرد.

ج) در طه، ۳۳ و ۳۴، دو عبارت «کی نسبحک کثیرا» و «و نذکرک کثیرا» آیه مستقل شمرده نشده و بعد از آنها علامت پایان آیه نیامده است (نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۳ رو). این امر تنها با نظام عدّ الای بصری هماهنگ است، چه تمامی نظام‌های دیگر از جمله عدّ الای کوفه، حمص، شام، مکه و مدینه ۱ و مدینه ۲، این دو عبارت را آیه مستقل محسوب می‌کنند. از همین رو، طبرسی در آغاز این سوره می‌نویسد: «نسبحک کثیرا و نذکرک کثیرا کلاهما غیر البصری». (نیز نک: اشپیتالر، ۴۴-۴۵).

د) در طه، ۴۱، عبارت «واصطنعتک لِنَفْسِی» آیه مستقل شمرده نشده است (نسخه ۴۳۵۴ الف، برگ ۳ رو). این امر مطابق با نظام بصره، مکه و مدینه است. طبرسی در آغاز تفسیر سوره طه می‌نویسد: «لِنَفْسِی کوفی شامی»؛ یعنی تنها در نظام کوفه و شام این جا را پایان آیه شمرده‌اند.

ه) عبارت «و غواص» (سوره ص، ۳۷) پایان آیه شمرده نشده است (نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۵) که این تنها در نظام بصره ثبت شده است (اشپیتالر، ص ۵۴). طبرسی هم در آغاز تفسیر سوره ص می‌نویسد: «و غواص غیر البصری».

و) عبارت للشریین (محمد، ۱۵) پایان آیه شمرده شده (نسخه ۱۵۸۶، ص ۵۲) که مطابق با نظام بصره و حمص است (اشپیتالر، ص ۵۹).

موارد مطابقت با نظام عدّ الای مدینه

الف) کلمه «المجرمون» (روم، ۵۵) پایان آیه‌ای مستقل شمرده شده (نسخه ۱۵۸۶، ص ۲۴) که این امر تنها در سیستم مدنی اول پایان آیه است (اشپیتالر، ۵۱). طبرسی در آغاز تفسیر سوره روم می‌نویسد: «یقسم المجرمون المدنی الأول».

ب) عبارت «لفی خلق جدید» (سجده، ۹) آیه مستقل شمرده شده (نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۱) که این مطابق با نظام شام، مکه و مدینه است (اشپیتالر، ص ۵۲). طبرسی در آغاز تفسیر سوره سجده می‌نویسد: «جدید حجازی شامی».

ج) عبارت «مخلصین له الدین» (لقمان، ۳۲) پایان آیه شمرده نشده است (نسخه ۱۵۸۶، ص ۲۹)، برخلاف سیستم بصره و شام که آن را آیه می‌دانند و مطابق با مدینه و مکه و کوفه (اشپیتالر، ص ۵۱). طبرسی نیز در آغاز تفسیر این سوره می‌نویسد: «مخلصین له الدین بصری شامی».

موارد مطابقت با نظام عدّ الای بصره و مدینه

الف) کلمه «الکتب» (غافر، ۵۳) پایان آیه شمرده شده (نسخه ۱۵۸۶، ص ۴۱) که این امر در نظام بصری و مدنی اول ثبت نشده و تنها در کوفه، شام، مکه و مدینه اول ثبت شده است (اشپیتالر، ۵۶). طبرسی می‌نویسد: «بنی اسرائیل الکتب» مکی، کوفی و المدنی الأول».

ب) کلمه یسبحون (غافر، ۷۱) پایان آیه شمرده نشده است (نسخه ۱۵۸۶، ص ۴۳) که این شیوه مطابق با نظام بصره، مکه و مدینه اول است. در ادامه، علامت پایان آیه بعد از «فی الحمیم» (غافر، ۷۲) قرار داده شده است که این امر مطابق با سیستم مکه و مدینه اول است (اشپیتالر، ص ۵۶). طبرسی نیز در آغاز تفسیر این سوره می‌نویسد: «یسبحون کوفی شامی و المدنی الأخير».

موارد استثناء در عدّ الای

همانند اغلب مصاحف کهن متعلق به قرون نخست، گاه در این نسخه‌ها، مواردی از

شمارش یا عدم شمارش آیات را می‌توان یافت که با هیچ یک از ۷ نظام‌های شناخته شده کهن (کوفه، بصره، مکه، حمص، شام، مدینه ۱ و مدینه ۲) مطابق نیست. این امر که بر اساس جستجو در اغلب نمونه‌های کهن از نسخه‌های قرآنی طبیعی می‌نماید، در هر نسخه ۱۵۸۶ منسوب به امام رضا^(ع) نیز رخ داده است. فی‌المثل، در ص ۳۹ نسخه ۱۵۸۶ عبارت «ابلق الاسباب» (غافر، ۳۶) هیچ علامت پایان آیه وجود ندارد که با هیچ‌جا نمی‌خواند. همچنین در ص ۵۲ نسخه ۱۵۸۶، بعد از عبارت «فقد جاء اشراطها» (محمد، ۱۸) علامت پایان آیه هست که با هیچ یک از نظام‌های شمارش آیات مطابقت ندارد.

قواعد رسم و املاء

از جهت قواعد رسم، متن نسخه ۱۵۸۶ و تکه دیگر آن در نسخه ۴۳۵۴ الف، به ندرت حاوی علائم کهنگی است. تقریباً تمامی نشانه‌های کهنگی در رسم کلمات قرآنی را که در نسخه‌های حجازی و کوفی متعلق به دو قرن نخست می‌یابیم، در این دو نسخه با رسم کامل کتابت شده‌اند. فی‌المثل کلماتی چون شی، قال، قالت، قالوا، اولوا، ذو، اله، و مانند آن، به همین صورت کامل نوشته می‌شوند، نه با املاهای کهن و ناقص: شای، قل، قلت، قالوا، اولوا، ذوا، الیه. تنها نشانه کهنگی در املاهای کلمات که در این دو نسخه یافت می‌شود، وجود یک دندانه اضافه در کلماتی چون باییه، باییتنا، باییت، بالاییت است. اما این ویژگی در تمام قرآن‌های کوفی تا قرن چهارم شایع است و حتی در بسیاری قرآن‌های غیرکوفی در قرون بعدی باقی مانده است. از این رو، وجود مکرر آن در نسخه‌های ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف امری طبیعی است (برای نمونه نک: در نسخه ۱۵۸۶: ص ۱۳: کفروا باییت الله؛ ص ۱۷: یجحد باییتنا دو بار؛ ص ۲۴: یومن باییتنا؛ ص ۲۴: جتتهم باییه؛ ص ۲۹: یجحد باییتنا؛ ص ۳۲: یومن باییتنا؛ ص ۳۳: ذکر باییت؛ ص ۳۳: باییتنا؛ ص ۴۴: ظاهرا: تاتی باییه؛ همچنین در نسخه ۴۳۵۴ الف: برگ ۸ رو: باییه؛ ۸ پشت: باییه؛ ۱۲ رو: باییتنا؛ ۱۸ رو: باییتنا).

همانند اغلب نسخه‌های کوفی قرون دوم به بعد (و برخلاف مصاحف حجازی قرن نخست هجری)، غرائب املائی در رسم کلمات قرآنی در این هر دو نسخه وجود ندارد. با این همه، حذف الف میانی در کلمات متعدد چشمگیر و قابل توجه است. به جز این، تنها

به اندک مواردی اشاره می‌کنیم که برخلاف رسم رایج عثمانی نوشته شده‌اند و مشابه آن‌ها در اغلب نسخه‌های کوفی قدیم یافت می‌شود:

شماره نسخه	صفحه/برگ	آدرس	رسم رایج	رسم نسخه
۱۵۸۶	۴۸	الجاثیه، ۲۴	حياتنا الدنيا	حييتنا الدنيا
۱۵۸۶	۴۸	الجاثیه، ۲۵	انتوا بابائنا	انتوا بابيينا
۴۳۵۴ الف	۱۲ پشت	الانبياء، ۸۷	ان لا اله الا انت	الا اله الا انت
۴۳۵۴ الف	۱۴ پشت	الحج، ۵	لكيلا	لكي لا
۱۵۸۶	۲۸	لقمان، ۲۷	ولو انما في الارض	ولو ان ما في الارض
۱۵۸۶	۴۱	غافر، ۵۰	دعوا الكافرين	دعا الكافرين
۱۵۸۶	۱۹	روم، ۲۳	ابتغواكم	ابتغوكم
۴۳۵۴ الف	۱۷ رو	الحج، ۳۷	دماؤها	دموها
۱۵۸۶	۲۱	الروم، ۳۹	من ربا	من ربوا
۱۵۸۶	۳۵	ص، ۳۹	هذا عطاءنا	هذا عطونا
۴۳۵۴ الف	۱۴ پشت	الحج، ۱۱	اطمان	اطمن
۱۵۸۶	۳۱	السجدة، ۱۳	لأملأن	لأملن
۱۵۸۶	۶	القصص، ۶۴	راوا باسنا	راو باسنا
۱۵۸۶	۴۵	غافر، ۸۴	راوا العذاب	راو العذاب
۱۵۸۶	۴۵	غافر، ۸۵	راوا العذاب	راو العذاب
۱۵۸۶	۳۴	الاحزاب، ۵	ادعوهم لابانهم	ادعوهم لايهم

اصلاحات و اضافات الحاقی به اصل نسخه

متن اصلی نسخه بدون نقطه کتابت شده و بعدها با قلمی متفاوت سراسر آن نقطه و اعجام شده است. با این همه، به ندرت می‌توان برخی علائم اعجام – مثلاً هنگام کتابت نون پایانی – را در نسخه یافت که کاتب اصلی به‌کار برده باشد (مثلاً در نسخه ۱۵۸۶، ص ۵۴، سطر ۱؛ ص ۴۸، سطر ۲). اصولاً تلاش افراطی برای مجرد ساختن قرآن از هر امر غیرقرآنی در قرن دوم و سوم به کتابت قرآن‌هایی بی‌نقطه انجامیده است که برخی از آن‌ها بعدها علاوه بر اعراب، نقطه‌گذاری شده (مانند قرآن ش ۴۳ در حرم امام حسین^(ع)؛ قرآن ش ۱۱۲۳ در دانشگاه کمبریج) و برخی دیگر همچنان بی‌نقطه – اما با اعراب الحاقی –

۱. همانند نسخه‌های تویینگن Ma VI 165، لندن ۲۱۶۵، چستریتی ۱۶۱۵ و Saray Medina 1a.

باقی مانده‌اند (همانند قرآن ش ۱ در کتابخانه حرم امام علی^(ع)؛ قرآن‌های شماره ۴۲۵۱ و ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران؛ نسخه قرآن ش Or. 6814 در دانشگاه لایدن؛ قرآن ش ۱۲۶۱۰ در الخزانة الحسنية در رباط). در نسخه حاضر، نقطه‌ها با مرکبی مشکی وارد شده‌اند و این امر به روشنی تفاوت آنها را با رنگ متمایل به قهوه‌ای در بدنه حروف و کلمات مشخص می‌کند. علاوه بر تفاوت رنگ جوهر میان نقطه‌ها و حروف و کلمات، نقطه‌گذاری حروف در نسخه حاضر تفاوت روشنی با روش کاتب اصلی نسخه دارد: برخلاف کاتب اصلی که از گردش قلم‌های کوتاه شبیه به خط تیره کوچک هنگام مشخص کردن پایان آیه یا مشخص کردن حرف نون استفاده می‌کند، نقطه‌گذاری متأخر از نوک تیز قلم بهره می‌گیرد تا بتواند نقطه‌هایی مدور و ریز را در بخش‌های مختلف کلمه جا دهد (برای نمونه، نک: نسخه ۱۵۸۶، ص ۳۷، که نشان می‌دهد متن اصلی بدون نقطه و اعجاز بوده است).

دقت در تک‌تک صفحات نسخه به روشنی نشان می‌دهد نقطه‌گذاری نسخه بعد از وارد کردن علائم اعراب (نقطه‌های قرمز برای نشان دادن اعراب به شیوه ابوالاسودی) و حتی علائم تخمیس و تعشیر انجام گرفته است، چه، نقطه‌گذار همواره دقت دارد که در فضاهای باقی مانده در میان سطور که قبلاً با نقاط درشت قرمز رنگ پر شده است، نقطه‌های لازم برای کلمه را وارد کند. مقایسه دو کلمه غشوة و رحمة (نسخه ۱۵۸۶، ص ۴۷) این امر را نیک هویدا می‌کند. از آنجا که قبلاً اعراب قرمز رنگ برای تنوین رفع و نصب بر روی این کلمات قرار داده شده بود، در اینجا نقطه‌گذار مجبور شده که دو نقطه پایانی «ة» را در جلوی غشوة (سطر ۱۵) بگذارد، اما همین دو نقطه را در بالای «ة» در کلمه رحمة (سطر ۷) قرار داده است. برای نمونه‌ای دیگر نک: کلمه «خلق» (نسخه ۱۵۸۶، ص ۴۶، سطر ۹). همچنین نقطه‌گذاری در کلمه «انتیا» (نسخه ۱۵۸۶، ص ۴۶، سطر ۱۴) نشان می‌دهد این امر حتی بعد از تخمیس و تعشیر آیات انجام گرفته است.^۱ همچنین فردی که متن آیات را نقطه‌گذاری کرده، گاه از روش خاصی در کار خود بهره گرفته است. فی‌المثل وی همواره

۱. مقایسه این نسخه با نسخه‌های کهن حجازی که عموماً حاوی نقطه‌گذاری در هنگام کتابت‌اند، تفاوت را نیک هویدا می‌کند. فی‌المثل در نسخه مارسل ۱۳ در کتابخانه ملی روسیه، همواره علائم اعرابی بر روی نقطه‌های حروف و در فضاهای باقی مانده در لابلای سطور بعد از نقطه‌گذاری قرار گرفته‌اند.

برای مشخص کردن دال یک نقطه در زیر حرف، و برای ذال یک نقطه در روی جلوی حرف قرار داده است.

با آنکه در متن اصلی نسخه، اختلاف قرائت روشنی (به جز در الانبیاء، ۴) به چشم نمی‌خورد (نک: همین مقاله، پیشتر)، روش نقطه‌گذار در اعجام حروف و کلمات قرآنی منجر تولید اغلاط و اشتباهات متعدد شده است. هرچند برخی از این نمونه‌ها را می‌توان در فهرست قرائت هفت‌گانه مشهور و گاه در شمار قرائت شاذ یافت، برخی دیگر را تنها باید حاصل اجتهادات شخصی یا اشتباهات وی در هنگام نقطه‌گذاری دانست که بر اساس خوانش وی، هیچ معنای صحیحی از آیه نمی‌توان فهمید. نمونه‌هایی از این اختلاف‌ها و نیز اشتباه‌های فرد نقطه‌گذار را در جدول زیر می‌توان دید:

شماره نسخه	برگ یا صفحه	سوره/آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت در متن نسخه
۴۳۵۴ الف	برگ ۴ ب	طه، ۶۵	یکون اول	نکون اول
۴۳۵۴ الف	برگ ۶ ب	طه، ۱۰۳	یتخفتون	تتخفتون
۴۳۵۴ الف	برگ ۸ الف	طه، ۱۳۳	اولم تاتهم بینة	اولم یاتهم بینة
۴۳۵۴ الف	برگ ۱۰ ب	الانبیاء، ۲۵	الانوحی	الایوحی
۴۳۵۴ الف	برگ ۱۸ ب	الحج، ۶۲	انّ ما یدعون من دونه	انّ ما تدعون من دونه
۱۵۸۶	ص ۵	قصص، ۵۷	تتخطف	یتخطف
۱۵۸۶	ص ۶	قصص، ۶۳	ایانا یعبدون	ایانا تعبدون
۱۵۸۶	ص ۱۱	العنکبوت، ۷	لیجزیتهم	لیجزیتهم
۱۵۸۶	ص ۱۸	العنکبوت، ۵۵	و یقول ذوقوا	و نقول ذوقوا
۱۵۸۶	ص ۲۱	الروم، ۳۴	فسوف تعلمون	فسوف یعلمون
۱۵۸۶	ص ۲۵	لقمان، ۷	و اذا تتلی	و اذا یتلی
۱۵۸۶	ص ۳۷	غافر، ۱۲	ان یشرک به، تومنوا	ان تشرک به، تومنوا
۱۵۸۶	ص ۴۴	غافر، ۷۹	و منها تاکلون	و منها یاکلون
۱۵۸۶	ص ۴۶	فصلت، ۹	و تجعلون له انددا	و یجعلون له انددا

جدولی از اشتباهات نقطه‌گذاری در نسخه‌های ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف

به جز این، برخی نمونه‌ها از اصلاحات متأخر یا دوباره‌نویسی بر روی متن در برخی صفحات به چشم می‌خورد. برای نمونه نک: «بما» (العنکبوت، ۳۴) در ص ۱۳، سطر ۸؛ «خلقکم» (الروم، ۴۰) در ص ۲۲، سطر ۱؛ «ضللتهم» (الروم، ۵۳) در ص ۲۴، سطر ۱؛

«اللّه» (الروم، ۵۴) در ص ۲۴، سطر ۲؛ و «یحان و جنت نعیم» (الواقعة، ۸۹) در ص ۵۴، سطر ۱.

به جز نسخه ش ۴۳۵۴ الف که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، دیگر قطعه‌های یافت شده و متعلق به قرآن منسوب به خط امام رضا^(ع) (ش ۱۵۸۶) به شرح زیر است:

ب) ساتبیز، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸، کالای ش ۷، حاوی آیات طلاق ۷-۱۲؛ تحریم: ۱-۵ (یک برگ در قطع ۱۹/۱۳×۵ سانتی‌متر).

ج) ساتبیز، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸، کالای ش ۸، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷ (یک برگ در قطع ۱۹/۵×۱۳/۷ سانتی‌متر).

د) ساتبیز، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸، کالای ش ۹، حاوی آیات منافقون ۱-۱۱؛ تغابن ۱-۲ (یک برگ در قطع ۱۹/۵×۱۳/۲ سانتی‌متر).

ه) کریستیز، ۱۲ اکتبر ۱۹۹۹، کالای ش ۱، حاوی آیات فتح ۲۹؛ حجرات ۱-۳ (یک برگ در قطع ۱۹/۸×۱۳/۸ سانتی‌متر).

و) بنهامز، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰، کالای ش ۴۹۰، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷ (یک برگ در قطع ۱۹/۵×۱۳/۵ سانتی‌متر).

ز) بنهامز، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰، کالای ش ۴۹۱، حاوی آیات ملک، ۴-۲۲ (یک برگ در قطع ۲۰×۱۴ سانتی‌متر).

ح) ساتبیز، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، کالای ش ۸، حاوی آیات فتح ۲۹؛ حجرات ۱-۹ و تغابن ۲-۱۶ (دو برگ در قطع ۱۸/۷×۱۳ سانتی‌متر).

ط) کریستیز، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، کالای ش ۲۴، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷ (یک برگ در قطع ۲۰×۱۳/۵ سانتی‌متر).

ی) بنهامز، ۹ ژوئن ۲۰۱۵، کالای ش ۱۳۸، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷ (یک برگ در قطع ۲۰×۱۳/۹ سانتی‌متر).

برگه‌های فوق بنا به جستجوی نگارنده در میان اشیای ارائه‌شده در حراج‌های معروف لندن (بنهامز، کریستیز، و ساتبیز) یافت شده‌اند که در اصل همگی باید متعلق به قرآن ش ۱۵۸۶ در آستان قدس رضوی باشند. از این برگ‌ها اطلاع زیادی در دسترس نیست. تا زمان نگارش مقاله حاضر، نویسنده تنها به برخی تصاویر این برگه‌ها در مجموعه کاتالوگ‌های

این حراجی‌ها دست یافته است^۱ که ظواهر آن‌ها و نیز اطلاعات مربوط به هریک، تماماً با نسخه‌ مورد نظر ما (آستان قدس، ش ۱۵۸۶) مشابه است.

فی‌المثل در مورد برگ‌های (ح)، در کاتالوگ مربوطه و نیز صفحه‌ سایت کریستیز آمده است که سایز متن نوشته ۱۳×۱۸/۷ سانتی‌متر است که با اندازه‌ سطح نوشته در دو نسخه ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف مطابقت دارد. همچنین سرسوره‌ موجود در همین یک تصویر مربوط به آغاز سوره‌ حجرات تشابه کاملی با سایر سرسوره‌ها در نسخه ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف دارد. سایر علائم به کار رفته برای جداسازی آیات، استفاده از رنگ قرمز برای نشان دادن اعراب ابوالاسودی، استفاده متأخر از رنگ سبز برای افزودن برخی علائم اعرابی جدیدتر چون مدّ و همزه و تشدید، همگی، در این تصویر مشابه با نسخه ۱۵۸۶ به کار رفته است.

تصویر ش ۱۱: یک برگ از دو برگ ارائه شده در حراج ساتنیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸)

نکته جالب توجه آن‌که یک برگ قرآنی از این نسخه، حاوی آیات سوره‌ قلم، طی ۱۷ سال، چهار بار در چهار حراج مختلف خرید و فروش شده (ج، و، ط، ی) و برای برگه‌ای

۱. برخی اطلاعات بر روی سایت‌های این حراجی‌ها نیز همچنان قابل دسترسی است. مثلاً نگاه کنید به یکی از چهار تصویر متعلق به کالای ش ۸ در حراج ساتنیز، ۸ اکتبر ۲۰۰۸ در زیر:

<http://www.sothebys.com/en/auctions/catalogue/2008/arts-of-the-islamic-world-108222/lot.8.html>

دیگر حاوی سوره‌های فتح و حجرات، دو بار (ه، ح) این اتفاق افتاده است. برگ‌های ارائه شده در سه حراج بُنهامز، کریستیز و ساتبیز تنها نمونه‌های ممکن از پاره‌های دیگر قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در آستان قدس رضوی (به شماره ۱۵۸۶) نیستند. دور نیست که در آینده نیز برگ‌هایی دیگر اینجا و آنجا یافت شود. از این رو باید این دو برگ را نیز تکه‌هایی جدا شده اصل نسخه به شمار آورد و به یافتن دیگر قطعات پراکنده از این نسخه مشهور در ایران و جهان همچنان امیدوار بود.

شماره نسخه	کالا	ترتیب قرآن	برگ	ابتدای برگه	انتهای برگه
بنهامز ۲۰۰۰، ۴۹۰	۴۹۰	قلم ۳۳-۱۹	ارو	اهنیا بما کنتم	ام یقولون
بنهامز ۲۰۰۰، ۴۹۰	۴۹۰	قلم ۴۷-۳۳	اپشت	تقوله بل لا یومنون	ولکن اکثر
بنهامز ۲۰۰۰، ۴۹۱	۴۹۱	ملک ۱۵-۴	ارو	ینقلب الیک البصر	الخبیر؛ هو الذی
بنهامز ۲۰۰۰، ۴۹۱	۴۹۱	ملک، ۲۲-۱۵	اپشت	جعل لکم الارض	
ساتبیز ۱۹۹۸، ۷	۷	طلاق ۱۲-۷	ارو		و انّ اللّٰه قد احاط
ساتبیز ۱۹۹۸، ۷	۷	طلاق ۱۲؛ تحریم: ۵-۱	اپشت	بکل شی علما	ثبیت و ابکرا
ساتبیز ۱۹۹۸، ۸	۸	قلم ۳۳-۱۹	ارو	اهنیا بما کنتم	ام یقولون
ساتبیز ۱۹۹۸، ۸	۸	قلم ۴۷-۳۳	اپشت	تقوله بل لا یومنون	ولکن اکثر
ساتبیز ۱۹۹۸، ۹	۹	منافقون، ۷-۱	ارو	اذا جاک المنافقون	ولله خزاین
ساتبیز ۱۹۹۸، ۹	۹	منافقون ۱۱-۷؛ تغابن ۲-۱	اپشت	السموت و الارض	قدیر؛ هو الذی
کریستیز ۱۹۹۹، ۱	۱	الفتح ۲۹؛ حجرات ۳-۱	ارو	مثلهم فی التوریه	للتقوی لهم مغفر
کریستیز ۱۹۹۹، ۱	۱	حجرات ۹-۳	اپشت	ة و اجر عظیم	
ساتبیز ۲۰۰۸، ۸	۸	الفتح ۲۹؛ حجرات ۳-۱	ارو	مثلهم فی التوریه	للتقوی لهم مغفر

ساتبیز ۲۰۰۸، ۸	۸	حجرات ۹-۳	۱ پشت	ة و اجر عظیم	
ساتبیز ۲۰۰۸، ۸	۸	تغابن، ۹-۲	۲ رو	خلقکم فمکنکم کافر	لیوم الجمع ذلک یوم
ساتبیز ۲۰۰۸، ۸	۸	تغابن، ۱۶-۹	۲ پشت	التغین و من یومن	فاتقوا الله ما استطعتم
کریستیز ۲۰۱۱، ۲۴	۲۴	قلم ۳۳-۱۹	ارو	اهنیا بما کنتم	ام یقولون
کریستیز ۲۰۱۱، ۲۴	۲۴	قلم ۴۷-۳۳	۱ پشت	تقوله بل لا یومنون	ولکن اکثر
بنهامز ۲۰۱۵، ۱۳۸	۱۳۸	قلم ۳۳-۱۹	ارو	اهنیا بما کنتم	ام یقولون
بنهامز ۲۰۱۵، ۱۳۸	۱۳۸	قلم ۴۷-۳۳	۱ پشت	تقوله بل لا یومنون	ولکن اکثر

مشخصات برگ‌های متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) (نسخه ۱۵۸۶)، ارائه شده در حراج‌های لندن

نتیجه‌گیری

نسخه ش ۱۵۸۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی، در ۲۷ برگه، حاوی بخشی از آیات قرآنی است که از حیث شواهد خط‌شناختی به نوع کتابت قرآن در قرن دوم و سوم نزدیک است. در صفحه دوم این نسخه، امضایی دال بر انتساب آن به امام رضا^(ع) افزوده شده است. مشابه این رقم الحاقی، و نیز مهر و جملات حاکی از زیارت نسخه توسط شاه اسماعیل صفوی عیناً در ۹ نسخه قرآنی دیگر منسوب به امام حسن و امام حسین علیهما السلام در موزه و کتابخانه ملک، کتابخانه آستان قدس، کتابخانه کاخ گلستان و نیز در چند مجموعه خصوصی در غرب هم دیده می‌شود.

از سوی دیگر، تکه‌های دیگری از قرآن ش ۱۵۸۶ را می‌توان در جاهای دیگر یافت: علاوه بر چندین برگ ارائه شده در حراج‌های مختلف لندن (ساتبیز، کریستیز، و بنهامز)، اکنون می‌دانیم که نسخه ش ۴۳۵۴ الف در کتابخانه آستان قدس نیز یقیناً پاره دیگری از نسخه ۱۵۸۶ است، با این تفاوت که این ۲۲ برگ از مدت‌ها پیش در گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی وجود داشته است. با توجه به قرائن و شواهد مختلف، می‌توان نتیجه گرفت که دو نسخه قرآنی ۱۵۸۶ و ۴۳۵۴ الف هر دو از یک مصحف واحد اخذ شده‌اند که یکی در

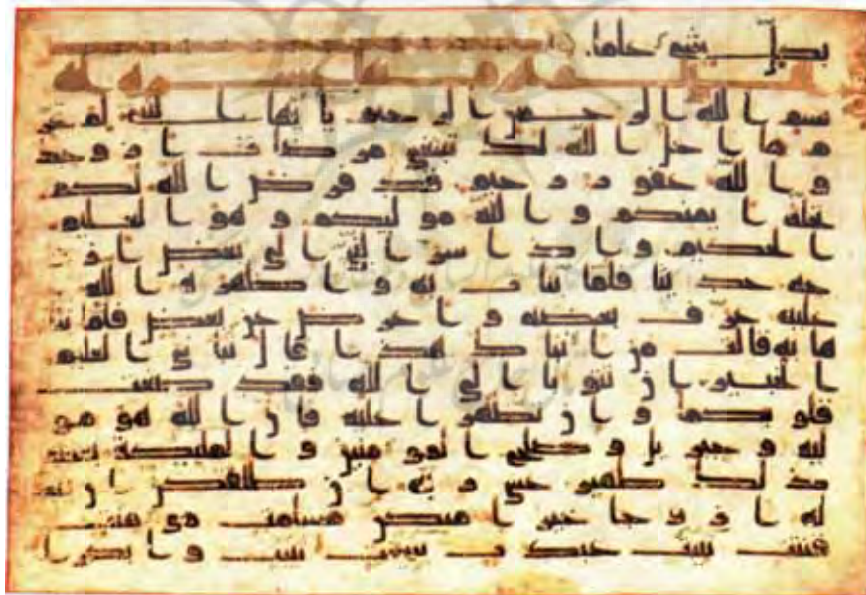
ایران و دیگری در عراق بوده و بعدها هر دو در کتابخانه آستان قدس رضوی جای گرفته‌اند. در این میان، تنها نسخه ۱۵۸۶ به کتابت امام علی بن موسی الرضا^(ع) منسوب شده است. بررسی متن هر دو نسخه نشان می‌دهد که کاتب نسخه، متن قرآن را — احتمالاً در نیمه دوم قرن دوم یا نیمه نخست قرن سوم — مطابق مکتب بصری کتابت کرده است؛ چه، بررسی مواضع خاص مربوط به جدول اختلاف قرائات و نیز نظام عدّ الآی (نشانه‌گذاری پایان آیات) در این نسخه بیشترین شباهت به کتابت بصری را نشان می‌دهد. این متن که در اصل بدون نقطه بوده، بعدها به دست افرادی دیگر نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری شده که نقطه‌گذاری آن منجر به راه یافتن برخی اشتباهات قرائتی و نیز برخی اختلاف قرائات در آن شده است. مجموعه دلایل و قرائن ارائه شده در مقاله، پذیرش انتساب کتابت این نسخه قرآنی به امام رضا^(ع) را بسیار دشوار می‌سازد، اما از ارزش تاریخی نسخه در پژوهش‌های مربوط به تاریخ قرآن و تاریخ کتابت آن نمی‌کاهد.

تصویر ش ۱۲: کالای ش ۲۴ در حراج کریستیز ۶ اکتبر ۲۰۱۱
[متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مشهد]

تصویر ش ۱۳: کالای ش ۴۹۱ در حراج بنه‌امز، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰
[متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مشهد]

تصویر ش ۱۴: کالای ش ۷ در حراج ساتنیز، ۲۲ آوریل ۱۹۹۸
[متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مشهد]

تصویر ش ۱۵: کالای ش ۱۳۸ در حراج بنه‌امز، ۹ ژوئن ۲۰۱۵:
[متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مشهد]

تصویر ش ۱۶: کالای ش ۸ در حراج ساتبیز، ۸ اکتبر ۲۰۰۸:
[متعلق به قرآن منسوب به امام رضا^(ع) در مشهد]

منابع

- قرآن کریم، نسخه ش ۱۵۸۶ در آستان قدس رضوی منسوب به امام رضا^(ع).
- _____، نسخه ش ۴۳۵۴ در آستان قدس رضوی.
- _____، نسخه ش ۴۳ در حرم امام حسین^(ع) منسوب به امام زین العابدین^(ع).
- _____، نسخه ش ۱۱۲۳ در کتابخانه دانشگاه کمبریج.
- _____، نسخه ش ۱ در کتابخانه حرم امام علی^(ع) منسوب به امام علی^(ع).
- _____، نسخه‌های ۴۲۵۱ و ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران.
- _____، نسخه ش Or. 6814 در دانشگاه لایدن (هلند).
- _____، نسخه ش ۱۲۶۱۰ در الخزانة الحسنیة در رباط (مراکش) منسوب به خط امام علی^(ع).
- _____، نسخه‌های منسوب به امام حسین^(ع) در موزه کاخ گلستان به شماره‌های ۱۰۳۷، ۱۰۴۱، ۱۰۴۶.
- _____، نسخه ش ۱۰ در موزه و کتابخانه ملک منسوب به امام حسن^(ع).
- _____، نسخه ش ۳۳۸۲ در آستان قدس رضوی منسوب به امام حسین^(ع).
- _____، نسخه ش ۲۰۱۹ منسوب به امام رضا^(ع) در آستانه مقدسه حضرت معصومه^(س).
- _____، نسخه منسوب به امام رضا^(ع) در مرکز دایرةالمعارف انسان‌شناسی، تهران.
- _____، نسخه شماره ۵۵۵ در موزه رضا عباسی، تهران، منسوب به امام رضا^(ع).
- _____، یک برگه منسوب به امام رضا^(ع) در موزه خط و کتابت تبریز.
- _____، دو برگه منسوب به امام رضا^(ع) در کتابخانه ملی ایران، شماره ثبت ۲۱۴۱۰ و ۲۱۴۰۷.
- _____، نسخه ش Smith-Lesouëf 194 در کتابخانه ملی فرانسه، منسوب به امام رضا^(ع).
- _____، نسخه ش ۲۲۶ در کتابخانه رضا در رامپور (هند).
- _____، نسخه ش ۱۱۹۳۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____، نسخه ش مارس ۱۳ در کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ).
- _____، برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸)، کالای ش ۷، حاوی آیات طلاق ۷-۱۲؛ تحریم: ۵-۱.
- _____، برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸)، کالای ش ۸، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷.
- _____، برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۲۹ آوریل ۱۹۹۸)، کالای ش ۹، حاوی آیات مناقون ۱-۱۱؛ تغابن: ۲-۱.

- _____، برگه ارائه شده در حراج کریستیز (لندن، ۱۲ اکتبر ۱۹۹۹)، کالای ش ۱، حاوی آیات فتح ۲۹؛ حجرات ۱-۳.
- _____، برگه ارائه شده در حراج بنهامز (لندن، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰)، کالای ش ۴۹۰، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷.
- _____، برگه ارائه شده در حراج بنهامز (لندن، ۱۲ آوریل ۲۰۰۰)، کالای ش ۴۹۱، حاوی آیات ملک، ۴-۲۲.
- _____، دو برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۸، حاوی آیات فتح ۲۹؛ حجرات ۱-۹ و تغابن ۲-۱۶.
- _____، برگه ارائه شده در حراج کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۲۴، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷.
- _____، برگه ارائه شده در حراج بنهامز (لندن، ۹ ژوئن ۲۰۱۵)، کالای ش ۱۳۸، حاوی آیات قلم ۱۹-۴۷.
- _____، برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۱۳ اکتبر ۱۹۹۸)، کالای ش ۱۱، منسوب به امام حسین (ع).
- _____، برگه ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۱۲ اکتبر ۱۹۹۹)، کالای ش ۶، منسوب به امام حسین (ع).
- _____، برگه ارائه شده در حراج بنهامز (لندن، ۲۰ اکتبر ۱۹۹۳)، کالای شماره ۱۳۳، منسوب به امام حسین (ع).
- ابو عبید، قاسم بن سلام (۱۹۹۵/۱۴۱۵). فضائل القرآن و معالمه و آدابه، تحقیق احمد عبدالواحد الخیاطی، مغرب: وزارة الاوقاف و الشئون الشرعية.
- اسپیتالر، آنتون ← Spitaler, Anton
- سجستانی، ابوبکر عبدالله بن سلیمان (۲۰۰۲/۱۴۲۳). کتاب المصاحف، تحقیق محب‌الدین عبدالسبحان واعظ، قاهره: دارالبشائر الاسلامیة.
- طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن (۱۴۰۸ق/۱۹۸۸)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، بیروت: دارالمعرفة.
- مدیرشانه‌چی، کاظم (بهار ۱۳۶۳). «نسخه‌های کهن قرآن مجید»، مجله مشکوة، ش ۴، ص ۱۱۸-۱۱۹.
- Spitaler, Anton (1935). *Die Verszählung des Koran nach islamischer Überlieferung* Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.